

WODC

3 | 21

Justitiële verkenningen

De (blijvende) gevolgen van de coronacrisis

verschijnt 6 maal per jaar • jaargang 47 • september

JV

3 | 21

Justitiële verkenningen

De (blijvende) gevolgen van de coronacrisis

Verschijnt 6 maal per jaar • jaargang 47 • september

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie en Veiligheid en Boom juridisch.

Redactieraad

prof. mr. dr. M.M. Boone
dr. A.G. Donker
dr. P. Klerks
M. van der Meer MSc.
dr. R.A. Roks
dr. B. van der Vecht

Redactie

mr. drs. M.P.C. Scheepmaker

Redactiesecretariaat

tel. 088 371 74 12
e-mail infojv@wodc.nl

Redactieadres

Ministerie van Justitie en Veiligheid,
WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH Den Haag

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
e-mail: wodc-informatiedesk@wodc.nl,
internet: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen verschijnt zes keer per jaar. In digitale vorm is het tijdschrift beschikbaar op de website van het WODC, zie www.wodc.nl/publicaties/justitiele-verkenningen/index.aspx.

De abonnementsprijs bedraagt in 2021 € 170,00 (excl. btw) voor een online abonnement en € 227,00 (excl. btw, incl. verzendkosten) voor papier & online. Met een online abonnement heeft u toegang tot het volledige online archief en ontvangt u een e-mailattending. Met papier & online ontvangt u tevens de gedrukte exemplaren.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan en worden stilzwijgend verlengd, tenzij het abonnement schriftelijk wordt opgezegd. Na afloop van het eerste abonnementsjaar dient u rekening te houden met een opzegtermijn van één maand. Kijk op

www.tijdschriften.boomjuridisch.nl voor meer informatie.

Wilt u een abonnement afsluiten of heeft u vragen? Neem dan contact op via klantenservice@boomdenhaag.nl of via telefoonnummer 070-330 70 33.

Uitgever

Boom juridisch
Postbus 85576
2508 CG Den Haag
tel. 070-330 70 33
e-mail info@boomjuridisch.nl
website www.boomjuridisch.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Coverfoto

© Robin Utrecht

Voor zover het maken van verveelvoudingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet of de repressie-regeling van Stichting Reprecht dient daarvoor een billijke vergoeding te worden voldaan aan Stichting Reprecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprecht.nl). Voor het verveelvoudigen en openbaar maken van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave als toelichting bij het onderwijs, bijvoorbeeld in een (digitale) leeromgeving of een reader (art. 16 Auteurswet), dient een regeling te worden getroffen met Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichtinguvo.nl).

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Justitie en Veiligheid weergeeft.

Inhoud

Inleiding	5
<i>Edwin Kruisbergen, Marco Haas, Lisa van Es en Joanieke Snijders</i>	
De pandemie als criminologisch experiment. De ontwikkeling van de criminaliteit tijdens een jaar coronamaatregelen	9
<i>Anne Coomans, Sjoukje van Deuren, Meintje van Dijk, Steve van de Weijer, Arjan Blokland, Carlijn van Baak, David Kühling, Rosanne Bombeld en Veroni Eichelsheim</i>	
Stay home, stay safe? De gevolgen van COVID-19-maatregelen op huiselijk geweld in Nederland	35
<i>Joska Appelman, Kiki Bijleveld, Peter Ejbye-Ernst, Evelien Hoeben, Lasse Liebst, Cees Snoek, Dennis Koelma en Marie Rosenkrantz Lindegaard</i>	
Naleving van gedragsmaatregelen tijdens de COVID-19-pandemie	54
<i>Peter Klerks</i>	
Misleiding tijdens de coronapandemie. Over nepnieuws, complotdenken en maatschappelijke ontvankelijkheid	72
<i>Eddy Bauw, Yasemin Glasgow, Anne Janssen en Marc Simon Thomas</i>	
Rechtspleging in jeugdbeschermingszaken tijdens de coronacrisis. Een verslag van lopend onderzoek	93
<i>Roos de Wildt</i>	
Sekswerk ten tijde van corona. De impact van de lockdown op sekswerkers	106
Summaries	119

Inleiding

De coronapandemie heeft veel langer geduurd dan velen in het voorjaar van 2020 hadden verwacht. Elkaar opvolgende besmettingsgolven, nieuwe mutaties van het virus en ook de afwisseling van strenge en dan weer versoepelde maatregelen, wijzen steeds weer op het grillige, onvoorspelbare verloop van deze crisis. Ondanks deze fundamentele onzekerheid lijkt het hoogtepunt van de pandemie in Nederland inmiddels achter ons te liggen, mede dankzij de toenevende vaccinatiegraad. Anderhalf jaar na het begin van de coronapandemie in Nederland is er dan ook gelegenheid tot enige reflectie. De pandemie heeft bovenal veel persoonlijk leed veroorzaakt, zowel bij direct getroffen en hun naasten. Het virus, en dan vooral de maatregelen die ter bestrijding ervan wereldwijd zijn ingevoerd, heeft echter een veel bredere uitwerking. De regering trof maatregelen die sinds de Tweede Wereldoorlog ongekend zijn. Onderwijsinstellingen gingen dicht. Bedrijven sloten hun deuren. Het onderling contact tussen mensen werd ingeperkt en voor zover het plaatsvond moesten verschillende voorzorgsmaatregelen in acht worden genomen. Binnen Justitie kreeg de politie ondermeer te maken met de handhaving van de anderhalvemetermaatregel en de avondklok.

Wat is de invloed geweest van de ingevoerde maatregelen op het werkterrein van justitie? Wat valt er te leren uit de afgelopen periode? Zijn er ook blijvende gevolgen van de coronacrisis? En hoe die gevolgen te beoordelen? Dergelijke vragen staan centraal in dit themanummer van *Justitiële verkenningen*, waarin de resultaten van verschillende (doorlopende) onderzoeken worden besproken.

De periode van opgelegde sociale onthouding als reactie op de coronapandemie kan worden gezien als een uniek natuurlijk experiment, dat voor criminologen interessante onderzoeksmogelijkheden biedt. Dat is het vertrekpunt in het in het openingsartikel. **Edwin Kruisbergen, Marco Haas, Lisa van Es en Joanieke Snijders** stellen de vraag hoe criminaliteit zicht ontwikkelt in tijden van gedwongen thuisblijven en verminderde sociale interactie. De auteurs bespreken wat eerder binnen- en met name buitenlands onderzoek ons leert. Daarna analyseren ze gegevens uit de *Corona Crime Change Monitor* voor twaalf

‘corona-maanden’ (half maart 2020 - half maart 2021). Ze vergelijken de ontwikkeling van de criminaliteit in die periode met de ontwikkeling in dezelfde periode een jaar eerder. De totale criminaliteit ligt in het coronajaar iets lager dan het jaar daarvoor. Wanneer de auteurs inzoomen op verschillende delictsoorten, dan komen veel indrukwekkender ontwikkelingen aan het licht, met onder meer sterk gedaalde vermogenscriminaliteit en juist een forse toename van online criminaliteit. De auteurs duiden de veranderingen vanuit een gelegenheidstheoretisch perspectief.

Niet lang na de corona-uitbraak spraken verschillende partijen, waaronder de Verenigde Naties en de Raad voor de Kinderbescherming, de angst uit dat de sociale en economische gevolgen van de pandemie tot een sterke toename van huiselijk geweld zouden leiden. *Anne Coomans, Sjoukje van Deuren, Meintje van Dijk, Steve van de Weijer, Arjan Blokland, Carlijn van Baak, David Kühling, Rosanne Bombeld en Veroni Eichelsheim* begonnen tijdens de pandemie een omvangrijk systematisch onderzoek naar de gevolgen van de COVID-19-crisis voor de omvang, aard en ernst van huiselijk geweld. In dit artikel wordt een kort overzicht van de literatuur gepresenteerd als grondslag voor de aannames die worden gedaan over een mogelijke stijging van huiselijk geweld. Ook gaan we de auteurs in op de onderzoeksopzet en presenteren zij de eerste beschrijvende resultaten en trends. Op basis daarvan wordt voorlopig geconcludeerd dat er geen afwijkende trend te zien is ten opzichte van huiselijk-geweldmeldingen in 2019. De auteurs gaan ook in op de verdere stappen die binnen hun doorlopende onderzoeksproject worden genomen.

Vervolgens verleggen we de aandacht naar regelnaleving tijdens de coronaperiode. Om besmettingen tegen te gaan werden verschillende maatregelen genomen die het sociale verkeer inperkten en aan specifieke voorschriften verbond. Hoe staat het met de naleving van die regels? *Joska Appelman, Kiki Bijleveld, Peter Ejbye-Ernst, Evelien Hoeben, Lasse Suonperä Liebst, Cees Snoek, Dennis Koelma en Marie Rosenkrantz Lindegaard* doen verslag van drie verschillende onderzoeken naar naleving. In deze onderzoeken wordt zowel handmatige als computergestuurde video-analyse gebruikt om inzicht te krijgen in het gedrag van mensen op straat in Amsterdam. Studie 1 monitort de naleving van de anderhalve-meterrichtlijn en thuisblijfadvisen, waaruit blijkt dat mensen minder afstand houden als het druk is op straat. Studie 2 richt zich op de naleving van het verplicht dragen van mond-

kapjes. Ten slotte wordt in Studie 3 gekeken naar de naleving van de avondklok.

De afgelopen anderhalf jaar heeft ook duidelijk naar voren gebracht dat de overheid en *main stream media* lang niet door iedereen worden vertrouwd. Al langer bestaande fenomenen als (beschuldigingen van) nepnieuws, desinformatie en complotactivisme lijken tijdens de coronapandemie aan betekenis te hebben gewonnen. **Peter Klerks** plaatst verschillende verschijningsvormen van fake news en andere vormen van manipulatie in een bredere maatschappelijke context. Ook gaat hij in op wie nepnieuws maakt en verspreidt, welke rol complotactivisme speelt, hoe ontvankelijk we zijn voor desinformatie en wat de implicaties zijn voor rechtshandhaving en veiligheid. Tot slot doet de auteur suggesties voor de aanpak van misleiding.

De pandemie en sociale onthouding noopten organisaties binnen de strafrechtketen hun werkwijzen aan te passen. Zo stapte de rechtspraak (gedeeltelijk) over op online zittingen. **Eddy Bauw, Yasmine Glasgow, Anne Janssen en Marc Simon Thomas** doen in hun artikel verslag van lopend onderzoek naar de impact van de pandemie op de rechten van kwetsbare rechtzoekenden bij de behandeling van rechtszaken over ondertoezichtstelling en uithuisplaatsing van minderjarigen. Zij interviewden rechters, advocaten en andere professionals in de jeugdbeschermingsketen en zetten een enquête uit onder rechtzoekenden. De centrale vraag is of de behandeling van deze zaken vanuit procedureel en grondrechtelijk perspectief als acceptabel moet worden beschouwd. Daarnaast wordt gekeken naar de procedurele rechtvaardigheid die procespartijen ervaren. De voorlopige resultaten, gebaseerd op deskresearch en interviews, zijn die van wisselend succesvolle improvisaties met telefonische en digitale hoorzittingen, waarbij procedurele en grondrechten niet volledig konden worden gerealiseerd.

Veel mensen hebben in de afgelopen anderhalf jaar te maken gehad met een verbod om hun beroep uit te oefenen. Zo gold dit tussen 23 maart en 1 juli 2020 en tussen 15 december 2020 en 19 mei 2021 voor sekswerkers. **Roos de Wildt** deed onderzoek naar hun situatie en laat zien dat veel sekswerkers na de start van de eerste lockdown in steeds grotere problemen kwamen. Ze verloren hun belangrijkste bron van inkomsten, maar werden tegelijkertijd grotendeels uitgesloten van financiële steun van de Nederlandse overheid. De ervaringen in de

afgelopen anderhalf jaar hebben sekswerkers gesterkt in hun pleidooi om sekswerk als werk te zien, net als andere contactberoepen.

Marit Scheepmaker

Edwin Kruisbergen *

* Mr. drs. M.P.C. Scheepmaker is hoofdredacteur van *Justitiële verkenningen*. Dr. E.W. Kruisbergen is als kenniscoördinator verbonden aan het Directoraat-Generaal Politie en Veiligheidsregio's van het ministerie van Justitie en Veiligheid.

De pandemie als criminologisch experiment

De ontwikkeling van de criminaliteit tijdens een jaar coronamaatregelen

*Edwin Kruisbergen, Marco Haas, Lisa van Es en Joanieke Snijders**

Het 'grootste criminologische experiment in de geschiedenis', zo noemden twee Amerikaanse criminologen de pandemie (Stickle & Felson 2020). En terecht. De sociale onthouding die overheden in vele landen hebben opgelegd als reactie op de coronapandemie, brengt interessante vragen en onderzoeksmogelijkheden met zich mee. Eén van die vragen is hoe criminaliteit zich ontwikkelt in tijden van gedwongen thuisblijven en afgenomen sociaal verkeer. Die vraag staat in dit artikel centraal. We gebruiken in onze analyses politiegegevens afkomstig uit de Corona Crime Change Monitor over twaalf 'coronamaanden' (medio maart 2020-medio maart 2021) en vergelijken de ontwikkeling van de criminaliteit in die periode met de ontwikkeling in dezelfde periode een jaar eerder.¹

Hieronder bespreken we eerst kort theoretische inzichten en eerder empirisch onderzoek dat onze eigen analyses in een kader plaatst. Daarna lopen we de lockdown en gerelateerde maatregelen door die de Nederlandse overheid heeft ingevoerd en lichten we de gebruikte data toe. Vervolgens komen de resultaten van onze empirische analyses aan bod, waarna we eindigen met conclusies.

* Dr. E.W. Kruisbergen is als kenniscoördinator verbonden aan het Directoraat-Generaal Politie en Veiligheidsregio's van het ministerie van Justitie en Veiligheid. M.B. Haas is teamleider Informatie-analyseteam (IAT) van het ministerie van Justitie en Veiligheid. L. van Es MSc is als data-analist verbonden aan het Informatie-analyseteam (IAT) van de Nationale Politie. Drs. J.M.A. Snijders is senior-adviseur en analist bij het Informatie-analyseteam (IAT) van het ministerie van Justitie en Veiligheid. Marco Haas, Lisa van Es en Joanieke Snijders zijn medeontwerpers en doorontwikkelaars van de 'Corona Crime Change Monitor' (CCCM). De auteurs bedanken alle andere medewerkers die de CCCM mogelijk maken, in het bijzonder Ron Maas, Johanna van Wijk en Rik Geven.

¹ Eerder gebruikten we dezelfde soort gegevens over de eerste (groveweg) vier 'coronamaanden' (Kruisbergen e.a. 2020).

Criminaliteit in tijden van sociale ontwrichting: theoretische inzichten

Criminologische en sociologische theorievorming bieden een kader om de ontwikkeling van criminaliteit in tijden van een pandemie te duiden. Zo is er sociologische of sociaalpsychologische literatuur. Die lijkt zich hier vooral te richten op natuurrampen, die, net als een pandemie, tot sociale ontwrichting kunnen leiden. Een stroming legt daarbij de nadruk op sociale cohesie en altruïsme, die door een natuurramp omhooggestuwd zouden worden (Zahran e.a. 2009; Hodgkinson & Andresen 2020). In een samenleving die aan een ramp is blootgesteld, zullen sociale bindingen en prosociaal gedrag toeneemen, met uiteindelijk een daling van de criminaliteit als gevolg. Fritz beschreef in een door Robert Merton geredigeerde bundel dat gedrag na een ramp gekenmerkt wordt door altruïsme en gericht is op het herstel van de gemeenschap. Het zichtbare lijden in een gemeenschap zou ervoor zorgen dat sociale scheidslijnen wegvallen (iedereen lijdt immers) en empathie toeneemt (Fritz 1961).

Een andere stroming wijst juist op de sociale afbraak en desorganisatie die optreedt na natuurrampen. Ook zou een natuurramp juist bestaande ongelijkheden kunnen vergroten in plaats van verminderen, waardoor dus helemaal geen sprake is van een 'grote gelijkmaker'. Een natuurramp leidt over het algemeen tot een afbraak van sociale cohesie en mechanismen van sociale controle, waardoor individuen meer geneigd zijn zich antisociaal te gedragen, aldus de sociale-desorganisatietheorie (Zahran e.a. 2009; Curtis e.a. 2000; Hodgkinson & Andresen 2020).

Overigens zijn er belangrijke verschillen tussen natuurrampen zoals grote overstromingen en aardbevingen enerzijds en de coronapandemie anderzijds. Natuurrampen gaan nogal eens gepaard met vernietiging van de fysieke omgeving, fysieke isolatie en de onbereikbaarheid voor hulpdiensten. Bij de coronapandemie is daar geen sprake van. Bovendien voltrekken pandemieën zich doorgaans wat geleidelijker dan natuurrampen. Ontwrichting van het dagelijks leven, gedwongen thuisblijven en sociale isolatie zijn echter weer overeenkomsten. Wat leert algemene, criminologische theorievorming ons? Vooral de gelegenheidstheoretische benadering lijkt hier houvast te bieden. Daar waar de 'sociale-cohesiebenadering' uitgaat van een daling en de sociale-desorganisatietheorie van een stijging van de criminaliteit,

kunnen uit de gelegenheidstheoretische benadering juist mogelijk divergerende gevolgen van rampen voor criminaliteit worden afgeleid. Afhankelijk van hoe een natuurramp of andere ontwrichtende gebeurtenis inwerkt op de gelegenheidsstructuur, zullen sommige vormen van criminaliteit in omvang afnemen, terwijl andere juist toenemen (zie ook Hodgkinson & Andresen 2020).

De gelegenheidstheoretische benadering is een stroming in de criminologie die, in tegenstelling tot veel andere benaderingen, niet de nadruk legt op persoonlijke daderekenmerken, maar juist zoekt naar factoren die gelegenheid bieden voor criminaliteit. Oftewel: 'de gelegenheid maakt de dief', voor de een sterk in zijn conceptuele eenvoud, voor de ander niets meer dan atheoretisch simplisme (Clarke 2012).

De routineactiviteitentheorie is een bekend voorbeeld van een gelegenheidstheoretische benadering. Cohen en Felson stellen dat criminele activiteiten vaak de samenkomst in ruimte en tijd vereisen van drie omstandigheden: geschikte doelwitten, gemotiveerde daders en de afwezigheid van adequaat toezicht (Cohen & Felson 1979).

Terugdringing van (de samenkomst van) deze omstandigheden leidt tot een afname van criminaliteit. Zo zal volgens deze benadering beter hang-en-sluitwerk op woningen (minder geschikte doelwitten) of een grotere aanwezigheid van bewoners, burens of politie (toezichthouders) zorgen voor minder woninginbraken, ook als het aantal potentiële inbrekers gelijk blijft. De gelegenheidstheoretische benadering ligt aan de basis van situationele criminaliteitspreventie, die we terugzien in de verschillende zogenoemde barrièremodellen die in de loop der jaren zijn ontwikkeld. In een barrièremodel wordt voor een specifiek type delict stapsgewijs beschreven wat er nodig is voor de totstandkoming van dat delict, om vervolgens per stap na te gaan welke drempel – barrière – opgeworpen kan worden om de totstandkoming te verhinderen.²

We beperken ons hier tot de gelegenheidstheoretische benadering. Bespreking van andere criminologische theoretische benaderingen³ valt buiten het kader van dit artikel. De gelegenheidstheoretische

2 Er zijn barrièremodellen ontwikkeld voor onder meer de preventie van mensenhandel, kinderporno, productie van synthetische drugs, hennepsteelt en mobiel banditisme.

3 Bijvoorbeeld de socialebindingstheorie van Hirschi (1969; criminaliteit als gevolg van onvoldoende sociale bindingen met de conventionele orde), de *general theory of crime* van Gottfredson en Hirschi (1990; gebrek aan zelfbeheersing) of de *strain theory* van (bijvoorbeeld) Agnew (1992; ervaren beperkingen ('strain') om sociaal gewaardeerde doelen te bereiken).

benadering sluit bovendien goed aan op de aard van de beperkende maatregelen die in Nederland en andere landen zijn doorgevoerd, aangezien die maatregelen direct ingrijpen op de routineactiviteiten van de bevolking (zie ook Stickle & Felson 2020). Door de opgelegde sociale onthouding zijn mensen bijvoorbeeld vaker thuis, waardoor hun woning vaker onder ‘toezicht’ staat en dus een minder aantrekkelijk doelwit vormt. Evenzo kan een lockdown de gelegenheidsstructuur voor online misdrijven veranderen. Mensen zullen meer gebruikmaken van digitale diensten, waardoor het aantal doelwitten dat online is te vinden juist kan toenemen. De gelegenheidstheoretische benadering lijkt dan ook ondersteuning te vinden in empirisch onderzoek dat tot nu toe is uitgevoerd naar de ontwikkeling van criminaliteit gedurende de pandemie (zie bijvoorbeeld Nivette e.a. 2021; Langton e.a. 2021). Hieronder gaan we verder in op dat (en ander) empirisch onderzoek.

Eerder empirisch onderzoek

In Nederland lijken er tot nu toe weinig studies te zijn uitgevoerd waarin de kwantitatieve ontwikkeling van de criminaliteit tijdens ‘corona’ wordt geanalyseerd. Wel zijn er meer beschouwelijke bijdragen, zoals van Terpstra en Salet (2020) over de opdracht van de politie in bijzondere tijden. Ook schreven Meerts en Huisman (2020) een stuk voor een eerdere uitgave van *Justitiële verkenningen*, waarin ze verwachtingen uitspraken over de ontwikkeling van fraude tijdens de coronaperiode. Empirische analyses van criminaliteitsontwikkeling zijn er echter niet veel. Empirische studies zijn er wel op specifieke deelgebieden, zoals studies naar de gevolgen van coronagerelateerde maatregelen op de thuissituatie en/of huiselijk geweld (waarover later meer) en bijvoorbeeld een studie naar coronagerelateerde regelnaving (zie het artikel van Appelman e.a. in dit nummer).

Internationaal is er inmiddels wel een aardige hoeveelheid empirisch onderzoek verricht naar veranderingen in criminaliteitspatronen die met coronamaatregelen gepaard zijn gegaan. Daarbij lijken de Verenigde Staten en andere Angelsaksische landen de meeste en/of vroegste studies voort te brengen (zie bijvoorbeeld de overzichten in Langton e.a. 2021; voor huiselijk geweld zie Piquero e.a. 2021). Voorbeelden van vroege publicaties in de Verenigde Staten zijn Ashby

(mei 2020) en Felson en collega's (juni 2020), evenals Hodgkinson en Andresen (mei 2020) in Canada. In juni 2021 verscheen een artikel van een grote, internationale groep van auteurs in het tijdschrift *Nature* (Nivette e.a. 2021). Daarin wordt verslag gedaan van tijdreeksanalyses van politieregistraties in 27 steden in Noord- en Zuid-Amerika, Europa (waaronder Amsterdam), het Midden-Oosten en Azië. De resultaten laten zien dat *stay-at-home*-maatregelen in het algemeen gepaard gingen met een sterke daling van de geregistreerde criminaliteit in de steden. De auteurs zien in hun resultaten een ondersteuning van de routineactiviteitentheorie. In ieder geval op de korte termijn die de gebruikte data beslaan, blijkt een sterk gewijzigde gelegenheidsstructuur snel te resulteren in lagere criminaliteitsniveaus, terwijl geen ondersteuning werd gevonden voor perspectieven die de nadruk leggen op (ervaren) spanningen en beperkingen ('*strain*').

De gemiddelde daling in deze studie betrof 37%, maar er is een grote variatie te zien tussen verschillende steden en soorten van criminaliteit. Ook concluderen de onderzoekers dat de mate van opgelegde of gevraagde sociale onthouding ertoe doet; stringenter maatregelen gaan gepaard met grotere dalingen van de criminaliteitscijfers.

Dalingen in de criminaliteit tijdens maatregelen die sociale onthouding beogen, worden ook beschreven door Andresen en Hodgkinson (2020) en Payne en collega's (2021), die Australische cijfers analyseerden, in Zweden door Gerell en collega's (2020), in Engeland en Wales door Langton en collega's (2021), in de Verenigde Staten door Felson en collega's (2020) en Abrams (2020), en in Canada door Hodgkinson en Andresen (2020).

De zojuist besproken studie van Nivette en collega's (2021) vond een samenhang tussen de sterkte van de criminaliteitsdaling enerzijds en de zwaarte van de ingevoerde maatregelen anderzijds. Andresen en Hodgkinson (2020) constateren in hun studie op basis van Australische gegevens dat de criminaliteit weer toenam toen de beperkingen werden opgeheven. Langton en collega's (2021) beschrijven iets soortgelijks voor Engeland en Wales.

Interessant is verder dat zowel Payne en collega's (2021) als Felson en collega's (2020) en Abrams (2020) aanwijzingen vinden voor een (tijdelijke) verschuiving van inbraken in woningen naar inbraken in bedrijfspanden. Mogelijk hebben inbrekers ervoor gekozen om woningen, waar door de maatregelen vaker mensen thuis zijn, te mijden en

zich in plaats daarvan te richten op panden of omgevingen waar minder mensen zijn.⁴

Waar het (gedwongen) thuisblijven de mogelijkheden voor bijvoorbeeld woninginbraken waarschijnlijk heeft verkleind, daar is de geleghedenstructuur voor online misdrijven mogelijk juist in positieve zin veranderd voor potentiële daders. Door het thuisblijven is het online verkeer immers sterk toegenomen.⁵ In een surveyonderzoek in de Verenigde Staten werd echter geen stijging van cybercrime waargenomen (Hawdon e.a. 2020). Politieregistraties in het Verenigd Koninkrijk laten juist wel een stijging van gerapporteerde cybercrime zien. Die stijging was vooral sterk tijdens de twee maanden met de strengste lockdownmaatregelen en betrof vooral fraude met online shoppen en veilingen en het hacken van socialemedia- en e-mailaccounts (Buil-Gil e.a. 2020).

Ten slotte is er inmiddels ook aardig wat onderzoek verricht naar de inwerking op huiselijk geweld van de pandemie en eerdere sociaal ontwrichtende gebeurtenissen. Piquero en collega's (2021) voerden een meta-analyse uit van achttien empirische studies naar huiselijk geweld tijdens periodes van lockdown (of gerelateerde maatregelen). Twaalf van die studies richtten zich op de Verenigde Staten, andere studies richtten zich op Zweden, Mexico, India, Argentinië en Italië. De meeste studies laten inderdaad een verhoging zien van het aantal gevallen van huiselijk geweld. De effecten zijn het sterkst in studies in de Verenigde Staten. De vroege analyses tijdens 'corona' van Ashby (2020 VS) laten geen eenduidige verandering zien in het aantal gevallen van 'huiselijk geweld'.

Cerna-Turoff en collega's (2019) voerden een meta-analyse uit en vonden geen duidelijke wetenschappelijke evidentie dat natuurrampen leiden tot meer of ernstiger geweld tegen kinderen. Echter, door

4 Ashby (2020) constateert in een vroege 'coronastudie' in de VS dat verschillende delicten, maar ook verschillende steden verschillende uitkomsten laten zien. In sommige steden neemt het aantal woninginbraken significant af. Ook diefstal van motorvoertuigen daalt in sommige steden, maar in enkele andere steden stijgt dit juist.

5 KPN, nieuwsbericht, 25 januari 2021: www.overons.kpn.nl/nieuws/2021/thuiswerkverkeer-breekt-records-begin-2021.

verschillen in de opzet van de bestudeerde onderzoeken was het moeilijk om harde conclusies te trekken.⁶

Gegevens voor Nederland laten een wisselend beeld zien. Steketee en collega's (2020)⁷ deden kwantitatief en kwalitatief onderzoek naar de gevolgen van de coronacrisis voor kwetsbare gezinnen. Zij concluderen dat bij de door hen onderzochte gezinnen, waarvan het grootste deel ook voor de coronaperiode in een zorgelijke situatie zat, geen sprake is van toegenomen huiselijk geweld. Sterker, zowel ouders als kinderen geven aan dat er minder vaak escalatie van conflicten plaatsvindt, dat ze meer op elkaar zijn aangewezen en elkaar meer vertrouwen. Ook ervaren gezinnen meer rust omdat minder hulpverleners het huishouden bezoeken.

Vermeulen en collega's (2021) deden onderzoek naar kindermishandeling en gebruikten daarvoor een survey onder 444 personen die in de kinderopvang of het onderwijs werken. Deze personen werden gevraagd naar vermoedens van kindermishandeling. De auteurs constateren dat er tijdens de lockdown alleen bij emotionele verwaarlozing (waaronder verwaarlozing van het onderwijs en het getuige zijn van huiselijk geweld) sprake is van een significante toename. Vragenlijstonderzoek van Achterberg en collega's (2021) richtte zich op stress bij Nederlandse ouders en kinderen tijdens de lockdown. Negatieve gevolgen bij ouders en kinderen waren vooral zichtbaar in de vorm van een versterkend effect op reeds voor de lockdown aanwezige problemen. Bij de empirische analyse van het aantal meldingen van huiselijk geweld bij de politie komen we op deze onderzoeken terug.

Lockdown en gerelateerde maatregelen in Nederland

Dit artikel is gericht op de ontwikkeling van de criminaliteit tijdens de coronamaatregelen. We beschrijven die maatregelen hieronder vanaf medio maart 2020 tot en met medio maart 2021, de tijdsspanne die

6 Ook verschillende andere studies gaan in op huiselijk geweld (of partnergeweld of geweld tegen kinderen) tijdens en na natuurrampen. Weitzman en Behrman (2016) vonden dat blootstelling aan de vernietiging als gevolg van de aardbeving op Haïti in 2010 wel de kans verhoogde op slachtofferschap van zowel lichamelijk als seksueel partnergeweld. Een artikel van Zahran en collega's (2009) beschrijft een verhogend effect van natuurrampen op huiselijk geweld in Florida.

7 Zie ook www.verwey-jonker.nl/artikel/drie-onderzoeken-naar-huiselijk-geweld-in-tijden-van-corona-/.

ook bij de empirische analyses centraal staat.⁸ Op basis van de maatregelen zijn er vier periodes te onderscheiden (zie tabel 1).

Tabel 1 **Coronamaatregelen in Nederland**

<i>Week 12-2020 t/m week 22-2020</i> 16 mrt 2020-31 mei 2020	Eerste (intelligente) lockdown	15 maart, aankondiging 'intelligente lockdown': sluiting horecagelegenheden, scholen en kinderdagverblijven. In de week daarvoor is opgeroepen thuis te blijven bij klachten.
<i>Week 23-2020 t/m week 37-2020</i> 1 jun 2020-13 sep 2020	Versoepe-lingen	Mei, aankondiging versoepelingen vanaf 1 juni. Buiten samenkomen is weer toegestaan en restaurants, cafés en culturele instellingen mogen weer open. Scholen mogen niet lang hierna ook weer open.
<i>Week 38-2020 t/m week 50 2020</i> 14 sep 2020-13 dec 2020	Beperkte maatregelen	Vanaf week 38 nieuwe regionale maatregelen, zoals beperking van de openingstijden van horecagelegenheden. Week 40, nieuwe landelijke maatregelen, zoals verder terugbrengen maximale groeps-groottes en verdere beperking openingstijden horecagelegenheden. Week 42, gedeeltelijke lockdown: onder andere sluiting horeca. Week 47, verzwaring van deze lockdown.
<i>Week 51-2020 t/m week 11 2021</i> 14 dec 2020-14 mrt 2021	Tweede lockdown	15 december, tweede ('echte') lockdown, met onder andere sluiting meeste winkels. Verzwaring maatregelen in januari. 23 januari, invoering avondklok (tot 28 april). Begin maart 2021 (week 9), eerste versoepelingen, met onder meer gedeeltelijke opening middelbare scholen, mbo's en detailhandel.

De opgelegde beperking van het sociale verkeer heeft geleid tot een toename van het thuiswerken en een afname van de mobiliteit, in ieder geval wat betreft de auto en het openbaar vervoer (Gartner.com 2020; Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat 2020; CBS 2021). Zo is bijvoorbeeld het gebruik door reizigers van vliegverkeer en openbaar vervoer over de weg met tientallen procenten afgenomen tijdens de coronaperiode (CBS 2021).

Toelichting gebruikte data

Voor onze analyses gebruiken we politiegegevens. Die politiegegevens betreffen geregistreerde criminaliteit. De bron achter die gegevens is

⁸ Deze informatie is te raadplegen in nieuwsberichten van de rijksoverheid op www.rijksoverheid.nl.

de Basisvoorziening Handhaving (BVH), het bedrijfsprocessensysteem van de Nederlandse politie waarin onder meer alle incidenten en misdrijven die bekend zijn bij de politie, als gevolg van een aangifte of anderszins, worden geregistreerd. Medewerkers van de politie en het ministerie van Justitie en Veiligheid hebben, om zicht te krijgen op de ontwikkeling van criminaliteit in deze bijzondere periode, een instrument ontwikkeld dat gebruikmaakt van de BVH: de *Corona Crime Change Monitor* (CCCM). Die CCCM gebruiken wij hier voor de analyse van de ontwikkeling binnen een aantal delicttypen.⁹ De makers van de CCCM hebben ervoor gekozen om een overzichtelijk aantal delicten op te nemen, delicten waarvan verwacht kon worden dat deze mogelijk een ontwikkeling zouden laten zien als gevolg van de coronapandemie en de lockdown. Voor dit artikel gebruiken wij de meeste van die delicttypen. Naast het totale aantal geregistreerde misdrijven gaat het om:

- geregistreerde ‘traditionele’ vermogensmisdrijven:
 - a. woninginbraken (voltooid);
 - b. zakkenrollerij;
 - c. fietsendiefstal;
 - d. babbeltrucs;
- huiselijk geweld;
- online misdrijven, dit betreft zowel cybercrime als vormen van fraude met een online component.¹⁰

9 De data in de CCCM betreffen ruwe data. Mogelijk gaat het in enkele gevallen over zaken die later in het proces afvallen (aangifte wordt bijvoorbeeld ingetrokken). De gegevens kunnen daarmee afwijken van latere publicaties waarin de politie meer definitieve gegevens naar buiten brengt over ‘geregistreerde misdrijven’. De peildatum van de data in dit artikel is 3 mei 2021.

10 Onder cybercrime wordt hier verstaan delicten die worden gepleegd mét en gericht zijn óp een ICT-middel. Het gaat dan bijvoorbeeld om ddos-aanvallen, malware en ransomware. Bij fraude met een online component gaat het om gedigitaliseerde criminaliteit, dat wil zeggen gepleegd met een ICT-middel maar niet op een ander ICT-middel gericht. Hierin zijn onder meer Marktplaatsfraude en vriend-in-noodfraude via bijvoorbeeld WhatsApp meegenomen. Zowel cybercrime als Marktplaatsfraude wordt door de politie geregistreerd onder een aparte code (respectievelijk F90 en F636). Voor vriend-in-noodfraude bestaat deze code niet, deze wordt bij de politie onder de code ‘overige horizontale fraude’ geregistreerd (F620). Op basis van een door het IAT ontwikkelde tekstanalyse is de vriend-in-noodfraude binnen de categorie ‘overige horizontale fraude’ geselecteerd en voor dit artikel samengevoegd met cybercrime en fraude met online handel tot een categorie ‘online misdrijf’. Deze categorie wijkt hierin iets af van de categorie in de CCCM, omdat in de CCCM alleen de internetaangiften van vriend-in-noodfraude zijn meegenomen, wat pas sinds eind april 2020 mogelijk is. Door gebruik te maken van de tekstanalyse is het ook mogelijk vriend-in-noodfraude van voor april 2020 te identificeren.

Voor bovengenoemde indicatoren worden weekcijfers geanalyseerd. Voor dit artikel hanteren we als ‘coronajaar’ in Nederland de periode van 52 weken die begint met de eerste maandag van de intelligente lockdown, te weten 16 maart 2020 (week 12), tot en met 14 maart 2021 (week 11).¹¹ Hierbij worden de hierboven genoemde vier periodes onderscheiden (zie tabel 1).

Cijfers uit deze periodes vergelijken we steeds met cijfers over dezelfde weken een jaar eerder. Zo corrigeren we enigszins voor eventuele seizoensinvloeden en wordt het mogelijk om te beoordelen of de cijfers voor het coronajaar echt een andere trend laten zien dan een jaar eerder.

Bij de data over delicten geldt de datum van kennisname van het misdrijf door de politie als uitgangspunt.¹² In dit artikel is gekozen voor kennisnamedatum in plaats van pleegdatum vanwege de vergelijkbaarheid met andere politiecijfers, onder andere op data.politie.nl. Daarnaast is kennisnamedatum minder foutgevoelig dan pleegdatum vanwege handmatige registratie van pleegdata in de BVH. Kennisnamedatum wordt automatisch vastgelegd en kan, als daar aanleiding voor is, handmatig worden veranderd. In de praktijk is bij de meeste misdrijven het verschil tussen kennisname- en pleegdatum gering, omdat er bijvoorbeeld sprake is van heterdaad of een aangifte op de pleegdatum.¹³ Bij online misdrijven kan het verschil groter zijn door handmatige verwerking van meldingen of een aangifte op een later moment. De hier gepresenteerde cijfers betreffen alle bij de politie bekende misdrijven, ongeacht of deze door middel van een melding, aangifte of op eigen initiatief van de politie bij de politie bekend zijn geworden.

11 Het jaar 2020 kent formeel 53 weken. Omwille van de vergelijkbaarheid met het precoronajaar is er in dit artikel voor gekozen om deze week, die loopt van 28 december 2020 tot en met 3 januari 2021, het weeknummer 1 2021 te geven. Daardoor schuiven tevens de volgende weken in 2021 die we meenemen een nummer op. De laatste week in onze meting (die eindigt op 14 maart 2021) heeft in dit artikel dus nummer 11, terwijl het volgens de kalender weeknummer 10 is.

12 Bij deze benadering is sprake van een na-ijleffect: de registraties kunnen later worden bijgewerkt, bijvoorbeeld omdat een misdrijf in de BVH wordt geregistreerd waar al eerder kennis van werd genomen.

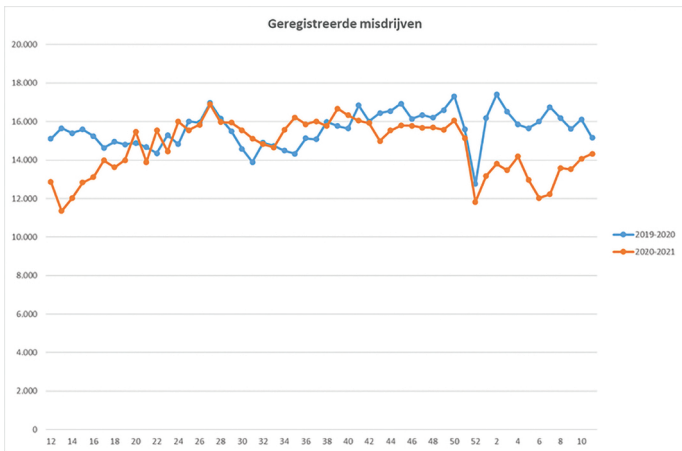
13 Kennisnamedatum betreft het eerste moment dat de politie kennisnam van het misdrijf, aangifte kan soms later volgen.

Ontwikkeling van de criminaliteit tijdens twaalf maanden van coronamaatregelen

Totaal aantal geregistreerde misdrijven

Figuur 1 toont het wekelijkse verloop van het totaal aantal geregistreerde misdrijven. In het coronajaar 2020-2021 (week 12-2020 t/m week 11-2021) lag het totaal aantal geregistreerde misdrijven (ca. 763.000) ongeveer 6% lager dan in dezelfde periode een jaar eerder (ca. 812.000).

Figuur 1 Totaal aantal geregistreerde misdrijven per week: het coronajaar (week 12-2020 t/m week 11-2021) afgezet tegen dezelfde weken een jaar eerder

Als we kijken naar de door ons onderscheiden periodes valt op dat met name in de twee periodes waarin de strengste maatregelen van kracht waren, het aantal geregistreerde misdrijven (veel) lager ligt dan in dezelfde weken een jaar eerder.¹⁴ Dit wordt nog duidelijker wanneer we kijken naar tabel 2. Die toont het gemiddeld aantal geregistreerde misdrijven per week voor de vier afgebeelde periodes in het coronajaar

¹⁴ In beide 'jaren' zien we een sterke daling van het aantal geregistreerde misdrijven in week 52, de week van Kerstmis.

en tevens het procentuele verschil met dezelfde periode een jaar eerder.

Tabel 2 Gemiddeld aantal geregistreerde misdrijven per week gedurende vier periodes van coronamaatregelen vergeleken met dezelfde weken een jaar eerder

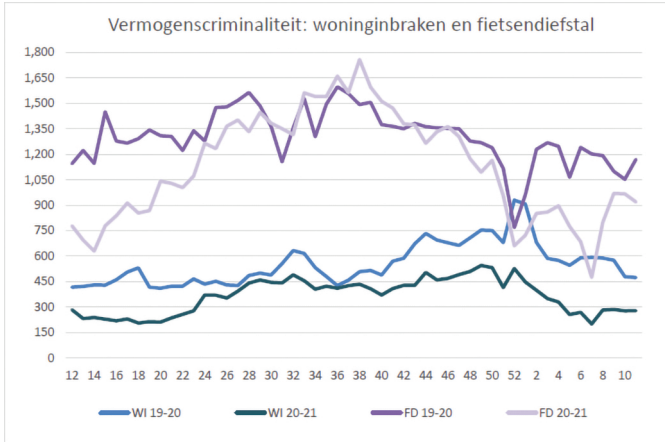
Periode	Gemiddeld aantal geregistreerde misdrijven per week	Verskil met een jaar eerder
Eerste (intelligente) lockdown	13.500	-10,0%
Versoepelingen	15.600	+2,9%
Beperkte maatregelen	15.800	-3,3%
Tweede lockdown	13.400	-15,3%

Gedurende de periode die we aanduiden als de ‘eerste lockdown’ ligt het niveau gemiddeld zo’n 10,0% lager dan een jaar eerder. In de tweede lockdown (de laatste periode in de grafiek) is het verschil nog duidelijker waarneembaar, met een daling van circa 15,3% ten opzichte van dezelfde periode een jaar eerder. In de tussenliggende periodes zien we een ander beeld, waarbij het gemiddeld aantal geregistreerde misdrijven in de periode van versoepelingen iets boven het niveau van een jaar eerder ligt en in de periode van beperkte maatregelen juist iets onder het niveau van een jaar eerder. Op basis van deze eerste, hele grove blik op de ontwikkeling van de criminaliteit lijken geregistreerde criminaliteit en lockdownmaatregelen zich dus min of meer parallel te ontwikkelen, waarbij strengere maatregelen gepaard gaan met minder geregistreerde criminaliteit. De ontwikkeling van de totale criminaliteit tijdens het coronajaar is echter niet heel spectaculair. Indrukwekkender veranderingen zien we wanneer we kijken naar specifieke delicttypen.

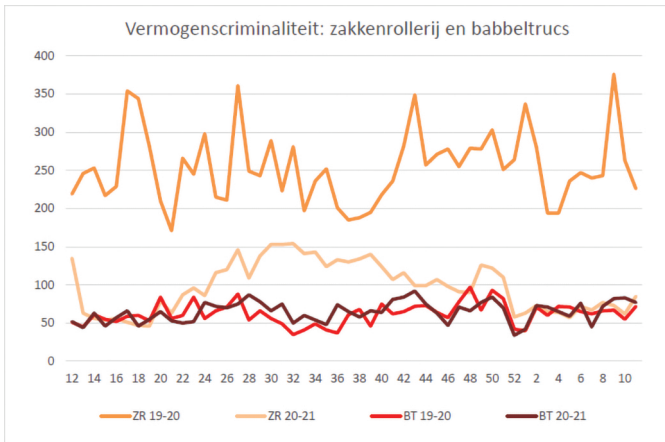
Vermogensmisdrijven

Figuur 2.1 en 2.2 laten voor vier soorten van ‘traditionele’ vermogensmisdrijven zien hoe de geregistreerde aantallen per week zich ontwikkelen, waarbij we weer het coronajaar (week 12 van 2020 tot en met week 11 van 2021) vergelijken met dezelfde weken een jaar eerder. Voor zakkenrollerij, woninginbraak en fietsendiefstal is een duidelijke en goed te interpreteren ontwikkeling te zien.

Figuur 2.1 Woninginbraak (WI) en fietsendiefstal (FD), aantallen per week: het coronajaar (week 12-2020 t/m week 11-2021) afgezet tegen dezelfde weken een jaar eerder

Figuur 2.2 Zakkenrollerij (ZR) en babbeltrucs (BT), aantallen per week: het coronajaar (week 12-2020 t/m week 11-2021) afgezet tegen dezelfde weken een jaar eerder

Zakkenrollerij is tijdens het coronajaar sterk afgenomen (zoals we ook in Zweedse cijfers zagen; zie Gerell e.a. 2020). Het is zelfs meer dan gehalveerd; het totaal aantal geregistreerde gevallen van zakkenrollerij ligt in de periode week 12/2020-week 11/2021 62% lager dan in dezelfde periode een jaar ervoor.

Ook het aantal woninginbraken is tijdens het coronajaar sterk gedaald; van circa 28.800 woninginbraken in de periode week 12/2019-week 11/2020 naar circa 19.000 woninginbraken in dezelfde 52 weken een jaar later, een afname van bijna 34%. In het coronajaar ligt iedere week het aantal woninginbraken lager dan dezelfde week een jaar eerder. Echter, juist de twee lockdownperiodes (week 12-22 en week 51-11), toen mensen het meest op hun eigen woonomgeving waren teruggevoerd, laten de grootste daling zien ten opzichte van de respectievelijke periodes een jaar eerder (48% en 47%).

Het aantal fietsendiefstallen ligt in het coronajaar (week 12/2020-week 11/2021) 13% lager dan een jaar eerder (ca. 58.800 fietsendiefstallen in 2020/2021 tegen ca. 67.800 fietsendiefstallen in 2019/2020). Ook hier zien we dat de daling vooral (sterk) optreedt in de twee periodes van lockdown; in de weken 12-22 (2020) lag het aantal fietsendiefstallen ongeveer 33% lager en in de weken 51 (2020)-11 (2021) ongeveer 28% lager dan in die periode een jaar eerder.¹⁵

Het delict 'babbeltruc' is in de CCCM opgenomen omdat de vrees bestond dat daders misbruik zouden maken van onzekere en/of onwetende (oudere) slachtoffers in combinatie met grote onzekerheid over het virus en de aanpak daarvan.¹⁶ Over de gehele periode is het aantal babbeltrucs inderdaad toegenomen, met bijna 5%. Dat is geen spectaculaire ontwikkeling, zeker niet in het licht van de toch al bescheiden absolute aantallen. In onze eerdere analyses was overigens nog een daling zichtbaar (Kruisbergen e.a. 2020). We wezen toen al op twee verschillende processen die mogelijk tijdens de lockdown zijn opgetreden. Enerzijds zouden sommige daders inderdaad kunnen hebben gebruikgemaakt van het coronavirus om bij slachtoffers

15 Binnen het delict fietsendiefstal hebben zich mogelijk twee verschillende ontwikkelingen voorgedaan: een daling van diefstal van reguliere fietsen, mogelijk als gevolg van de lockdown, en een stijging van het aantal diefstallen van e-bikes (die ook vaker worden verkocht en vanwege hun prijs een aantrekkelijk doelwit zijn), waarbij waarschijnlijk ook vaker aangifte wordt gedaan (Kuppens e.a. 2020; ANWB, www.anwb.nl/verzekeringen/fietsverzekering/fietsverzekering-afsluiten; Centrum Fietsendiefstal, 12 maart 2020, <https://centrumfietsdiefstal.nl/nieuws/artikel/aantal-gestolen-e-bikes-stijgt-met-bijna-40>).

16 Maxmeldpunt, www.maxmeldpunt.nl/oplichting/ouderen-pas-op-voor-corona-babbeltruc-2/.

binnen te komen.¹⁷ Anderzijds weten we dat in ieder geval een deel van coronagerelateerde fraude zich juist online heeft afgespeeld.¹⁸ Verder kan de gevraagde sociale onthouding ertoe hebben geleid dat potentiële slachtoffers extra voorzichtig zijn om mensen binnen te laten (en/of dat daarop is geanticipeerd door potentiële daders). De geschetste ontwikkeling van vooral het aantal gevallen van zakkenrollerij, woninginbraken en fietsendiefstal is met het gelegenheidstheoretische perspectief van de routineactiviteitentheorie goed te duiden. Die theorie stelt, zoals eerder beschreven, dat drie factoren moeten samenkomen om criminaliteit te doen plaatsvinden: geschikte doelwitten, gemotiveerde daders en de afwezigheid van adequaat toezicht. Voor zakkenrollerij lijkt de gelegenheidsstructuur met de ingevoerde coronamaatregelen drastisch gewijzigd: geen grote evenementen en veel minder drukbezochte winkel- en uitgaansgebieden en opstapplaatsen voor het openbaar vervoer. Minder doelwitten dus. Bovendien maakt de norm 'afstand houden' het werk van zakkenrollers ook niet makkelijker. Voor woninginbraken geldt dat het opgelegde thuisblijven tot meer actief 'toezicht' door bewoners en buurtgenoten heeft geleid. Daar komt nog bij dat de avondklok het voor daders riskanter maakte om 's nachts op pad te gaan (mochten ze dat al willen). Ook in het geval van fietsendiefstal waren er minder geschikte doelwitten. Hotspots van fietsendiefstal zijn nogal eens stations en winkelgebieden (Kuppens e.a. 2020), plaatsen waar door reis- en winkelbeperkingen waarschijnlijk (veel) minder fietsen gestald stonden.

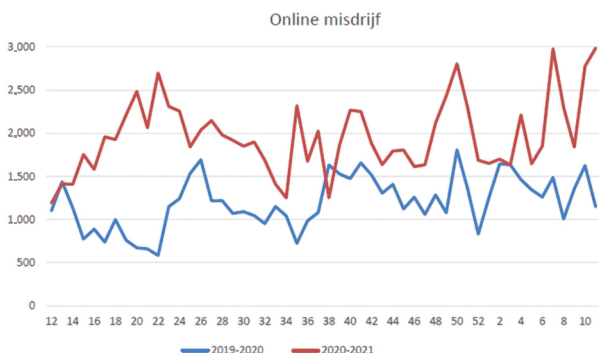
Online misdrijven

Figuur 3 toont de ontwikkeling van het aantal geregistreerde online misdrijven.

17 Daarover zijn ook berichten in de media verschenen, zie bijvoorbeeld dagblad *De Limburger* 16 juni 2020, www.limburger.nl/cnt/dmf20200616_00164419/ggd-waarschuwt-voor-corona-babbeltrucs.

18 Zie www.politie.nl/nieuws/2020/mei/8/04-aanhoudingen-in-phishingzaak-coronacrisis-misbruikt.html.

Figuur 3 Online misdrijven, aantallen per week: het coronajaar (week 12-2020 t/m week 11-2021) afgezet tegen dezelfde weken een jaar eerder

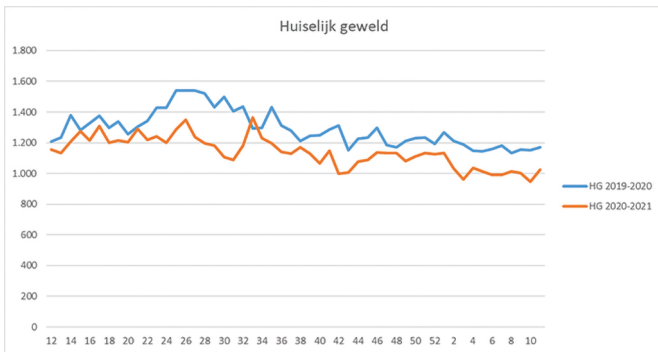
In de 52 weken van het ‘coronajaar’ is het aantal online misdrijven fors toegenomen, 102.200 registraties bij de politie ten opzichte van ongeveer 62.500 in dezelfde 52 weken een jaar eerder, een toename van circa 64%. In elk van de door ons onderscheiden periodes ligt het aantal online misdrijven in het coronajaar (fors) hoger dan een jaar daarvoor. In de periode van de eerste lockdown is de toename echter verreweg het sterkst, met ongeveer 112% meer registraties dan een jaar eerder in dezelfde weken. Hierbij passen echter drie kanttekeningen. Ten eerste is het zo dat de politie het vanaf eind april 2020 (week 18) mogelijk heeft gemaakt online aangifte te doen van vriend-in-nood-fraude, wat de drempel voor het doen van aangifte heeft verlaagd en er waarschijnlijk toe heeft geleid dat meer slachtoffers ook daadwerkelijk aangifte hebben gedaan. Een tweede kanttekening betreft het feit dat een stijging van de registratie bij online misdrijven al inzette voorafgaand aan de eerste lockdownperiode. Een derde kanttekening ten slotte vinden we in de grilligheid van het aantal registraties; de cijfers laten van week op week soms grote schommelingen zien. Hoewel deze kanttekeningen tot enige terughoudendheid bij de interpretatie nopen, is de stijging van het aantal online misdrijven zo groot, vooral gedurende de eerste lockdown, dat van een reële toename sprake lijkt. Het min of meer gedwongen thuisblijven heeft het online verkeer doen toenemen: thuiswerken, online winkelen en boodschappen doen, online contacten onderhouden met vrienden en familie, en

online vermaak. Het leven speelt zich meer online af, wellicht ook voor mensen die er minder bedreven in zijn, wat tot meer geschikte doelwitten heeft geleid. Ook de afname van mogelijkheden (minder doelwitten, meer toezicht) in de offline wereld kan een opstuwend effect hebben gehad op online criminaliteit.

Huiselijk geweld

Verschillende keren is de verwachting uitgesproken dat als gevolg van lockdownmaatregelen en/of economische onzekerheid de spanningen binnen huishoudens zouden oplopen, met een toename van huiselijk geweld als gevolg. De Verenigde Naties waarschuwden dan ook, in april 2020, voor een wereldwijde toename van het aantal slachtoffers van huiselijk geweld onder vrouwen en kinderen.¹⁹ In Nederland waarschuwden onder meer het Openbaar Ministerie²⁰ en de Raad voor de Kinderbescherming²¹ voor mogelijke stijgingen van het huiselijk geweld en het risico dat dit door de sociale onthouding mogelijk minder opgemerkt zou worden.

Figuur 4 Huiselijk geweld, aantallen per week: het coronajaar (week 12-2020 t/m week 11-2021) afgezet tegen dezelfde weken een jaar eerder

19 UN News, 6 april 2020, zie <https://news.un.org/en/story/2020/04/1061052>.

20 OM, 17 april 2020, zie www.om.nl/actueel/nieuws/2020/04/17/grote-zorgen-over-huiselijk-geweld-tijdens-coronacrisis-%E2%80%99Chet-zicht-vertroebelt%E2%80%99D.

21 Raad voor de Kinderbescherming, 31 maart 2020, zie www.kinderbescherming.nl/over-ons/werken-bij-de-raad-voor-de-kinderbescherming/hoe-werkt-de-rvdk-nu/medewerker-adviesteam-marcel.

In onze eerdere analyses belichtten we reeds de ontwikkelingen van meldingen van huiselijk geweld bij de politie in de eerste dertig weken van 2020 (Kruisbergen e.a. 2020). Hieruit bleek dat de meldingen van huiselijk geweld in de eerste weken van 2020 licht lager waren dan in 2019. In figuur 4 is het aantal meldingen van huiselijk geweld bij de politie voor het gehele coronajaar weergegeven. Een belangrijke kanttekening die toen, maar ook nu, gemaakt moet worden, is de constatering dat niet alle gevallen van huiselijk geweld ook bij de politie worden gemeld.

De daling die we eerder constateerden – of het uitblijven van een stijging – lijkt zich te hebben doorgezet. Over het gehele coronajaar bekeken, ligt het aantal registraties van huiselijk geweld bij de politie bijna 12% lager dan in de 52 weken daarvoor (ca. 59.200 meldingen in de periode week 12/2020-week 11/2021 ten opzichte van ca. 67.100 een jaar eerder). In het coronajaar ligt het aantal registraties van huiselijk geweld bijna iedere week lager dan het jaar daarvoor. Hier kan de vraag worden gesteld welke rol wordt gespeeld door een mogelijke belemmering van het meldingsproces, bijvoorbeeld omdat door de tijdelijke (en gedeeltelijke) scholensluiting het zicht op de gezinnen waar geweld plaatsvindt, is verminderd. Echter, kijken we naar de periode waarin versoepelingen werden doorgevoerd (vanaf week 23), waaronder heropening van scholen, dan zien we dat het aantal meldingen bij de politie niet op een structureel hoger niveau komt, maar juist verder afneemt.

We raadplegen een aantal andere bronnen. Ook meldingen bij Veilig Thuis²² laten geen stijging zien tijdens de coronaperiode. Uit de beleidsinformatie van Veilig Thuis (bron: cbs.nl) blijkt dat er in 2020 (127.330 meldingen) een kleine daling is ten opzichte van 2019 (131.800) van het aantal binnengekomen meldingen van kindermishandeling en/of huiselijk geweld.

Ook in de voorlopige bevindingen van een studie van de Veilig Thuis-meldingen in drie regio's wordt geen stijging van het aantal meldingen geconstateerd (Eichelsheim e.a. 2021). Wel signaleren de onderzoekers een verschuiving van beroepsmatige meldingen naar niet-beroepsmatige meldingen. Dit is mogelijk een gevolg van enerzijds het verminderde zicht van beroepsmatige melders op gezinnen en ander-

22 Nederland telt 26 Veilig Thuis-organisaties. Slachtoffers, omstanders en professionals kunnen contact opnemen met Veilig Thuis als zij een vermoeden hebben van kindermishandeling en/of huiselijk geweld. In week 22 heeft Veilig Thuis een chatfunctie geopend.

zijds juist het toegenomen zicht door burgers, door het vele thuisblijven en het effect van een landelijke campagne.

Wel zijn er bij Meld Misdaad Anoniem (M.) in 2020 veel meer meldingen van geweld (waaronder huiselijk geweld) binnengekomen dan in 2019. Echter, een sterke toename in 2020 van het aantal meldingen bij M. zien we bij een breed scala aan misdrijven, wat door de organisatie mede wordt toegeschreven aan het aan huis gebonden zijn van veel mensen.²³

Een andere bron vinden we in de chatfunctie van FIER, een expertisecentrum op het terrein van geweld in afhankelijkheidsrelaties. Van Bommel en collega's (2020) zien een toename van 37% van het aantal bezoekers op de chatfunctie met een hulpvraag tijdens het begin van de coronacrisis.²⁴ De grootste toename zien zij daarbij bij hulpvragen in relatie tot kindermishandeling. Hulpvragen over partnergeweld zijn in de onderzoeksperiode juist licht afgenomen.

Eerder in dit artikel bespraken we al Nederlands empirisch onderzoek op dit terrein. Daarbij zagen we dat Steketee en collega's (2020) géén toename van huiselijk geweld waarnemen bij (veelal kwetsbare) gezinnen en zelfs een mogelijk samenbindend en rustgevend effect van de coronaperiode op die gezinnen rapporteren. Zorgprofessionals maken zich daarentegen wel zorgen over een mogelijke toename van emotionele verwaarlozing (Vermeulen e.a. 2021) en Achterberg en collega's (2021) zien juist een toename van stress bij gezinnen die daar al vatbaar voor waren.

Samenvattend: politieregistraties van huiselijk geweld laten geen toename maar zelfs een daling zien, ook was er geen stijging binnen die registraties (die door sommigen werd verwacht) na heropening van de scholen; evenmin is er een stijging waar te nemen in de meldingen bij Veilig Thuis. Meldingen van geweld bij Meld Misdaad Anoniem zijn wel toegenomen, wat echter in lijn is met de sterke toename van meldingen in het algemeen bij M. gedurende de coronaperiode. Ook is er een toename van hulpvragen in de chatfunctie bij FIER. Onderzoek onder gezinnen en zorgprofessionals laat verder een wisselend beeld zien.

23 Meld Misdaad Anoniem, nieuwsbericht, 3 maart 2021: www.meldmisdaadanoniem.nl/blog/2021/03/03/recordaantal-tips-bij-meld-misdaad-anoniemin-2020/.

24 Van Bommel en collega's (2020) vergelijken hiervoor een steekproef van chatgebruikers uit maart en april 2020 met gebruikers van januari en februari 2020.

De gevreesde, en in het buitenland geconstateerde (zie Piquero e.a. 2021), toename van huiselijk geweld is in elk geval door de politie en Veilig Thuis niet waargenomen. Enerzijds zou dit een gevolg kunnen zijn van een verstoord meldingsproces, wat zoals gezegd niet goed strookt met de geconstateerde verdere daling van het aantal meldingen bij de politie in de periode van versoepelingen. Anderzijds zijn wellicht de veronderstellingen die ten grondslag liggen aan de gevreesde stijging, in elk geval voor Nederland, simpelweg onjuist. De coronacrisis zou gezinnen onder andere in een isolement, zonder toezicht van bijvoorbeeld onderwijzers, en in economische onzekerheid hebben gebracht, hetgeen tot een stijging van huiselijk geweld zou leiden.²⁵ Van het ontbreken van adequaat toezicht, om het in gelegenheidstheoretische termen te gieten, is echter misschien helemaal geen sprake geweest. De scholen waren dan wel tijdelijk dicht, burens en anderen in de nabije omgeving waren juist meer dan voorheen aanwezig (en alert) – denk hierbij ook aan de algehele toename van meldingen bij M., alsmede de verschuiving naar meer niet-beroepsmatige melders. Verder heeft de aanwezigheid van kinderen mogelijk (tijdelijk) een dempend effect op geweld van mannen tegen vrouwen. Ten slotte zijn de economische gevolgen van de coronacrisis voor veel gezinnen, mede door de steunpakketten, tot nu toe relatief bescheiden (CBS 2020).

Conclusie

Tijdens het coronajaar, waarmee we in dit artikel refereren naar de periode 16 maart 2020 (week 12) tot en met 14 maart 2021 (week 11), is de totale geregistreerde criminaliteit in Nederland, in vergelijking met dezelfde weken een jaar eerder, afgenomen. Belangrijker dan deze afname van de totale geregistreerde criminaliteit is de verschuiving binnen criminaliteitssoorten die zich lijkt voor te hebben gedaan. Het aantal gevallen van zakkenrollerij is met meer dan 60% afgenomen, het aantal woninginbraken is met een derde gedaald en fietsendiefstal is met 13% teruggelopen (zie voetnoot 14). De sterkste daling zagen we in de twee onderscheiden lockdownperiodes. Online criminaliteit nam

25 Ook het gedwongen bij elkaar in huis verblijven (thuiswerken, thuisonderwijs, minder uitgaansgelegenheden etc.) kan worden gezien als mogelijke stressfactor.

juist sterk toe, met 64%, waarbij met name de eerste lockdown een stimulant lijkt te hebben gegeven aan online delicten.

De routineactiviteitentheorie biedt een goed, en voor de hand liggend, interpretatiekader voor deze veranderingen. Als gevolg van de lockdownmaatregelen waren er in het geval van verschillende vormen van offline criminaliteit minder geschikte doelwitten; er worden minder fietsen gestald op plaatsen waar deze makkelijk gestolen kunnen worden, zoals op stations en in binnensteden, en er zijn veel minder drukbezochte plaatsen waar zakkenrollers doorgaans hun slachtoffers kiezen – slachtoffers die door de anderhalve meter waarschijnlijk sowieso al op hun hoede zijn bij mensen die dichtbij komen. Voor woningen geldt dat deze veel meer dan voorheen onder actief ‘toezicht’ staan; de bewoners werken immers vaak thuis, wat het, samen met de avondklok, voor inbrekers lastiger maakt. Bij online criminaliteit hebben coronamaatregelen de Gelegenheidsstructuur mogelijk juist in tegenovergestelde richting veranderd. Mensen zijn door het thuisblijven voor aankopen, werken, contact en vermaak meer dan voor ‘corona’ op digitale diensten aangewezen, wat voor daders meer potentiële slachtoffers oplevert.

De pandemie leert ons daarmee dat de gelegenheid ertoe doet. Ook de internationale literatuur die zich op dit natuurlijke experiment heeft gericht, biedt inmiddels aardig wat ondersteuning voor een gelegenheidstheoretisch perspectief, zeker waar het gaat om vermogenscriminaliteit (zie de bespreking eerder in dit artikel). Voor een delict als woninginbraak, dat ook voorafgaand aan de pandemie aan het teruglopen was, weten we al dat preventieve maatregelen effect sorteren. De sterke afname die we tijdens de lockdownperiodes zagen, biedt in dat opzicht perspectief (Snippe e.a. 2021; De Waard 2020). Die afname laat immers zien dat we het aantal inbraken kunnen terugdringen wanneer we de omstandigheden voor potentiële inbrekers minder aantrekkelijk maken, bijvoorbeeld door het toezicht, dat door het gedwongen thuisblijven op een hoger niveau kwam te liggen, ook na corona een impuls te geven (camera's, surveillance, buurtpreventie). Ook de criminaliteit die nog steeds of juist in versterkte mate plaatsvindt, kan ons veel leren. Hebben Nederlandse inbrekers hun terrein bijvoorbeeld verlegd naar bedrijfspanden, zoals in buitenlands onderzoek wel is beschreven? In welke mate vindt bij verschillende andere delicten verplaatsings- en inhaalcriminaliteit plaats? En wat weten we van de daders van de in omvang toegenomen online criminaliteit?

Hebben ‘oude’ daders simpelweg nieuwe slachtoffers gevonden, of is er ook sprake van een nieuw soort daders, bijvoorbeeld wat betreft achtergrond en criminele carrière?

Ook de ontwikkeling van huiselijk geweld verdient verder onderzoek. De gevreesde toename van huiselijk geweld zien we niet terug in registraties bij politie en Veilig Thuis, die inmiddels toch een aardige periode beslaan. Wat kunnen de gevallen van huiselijk geweld die wél plaatsvinden ons leren over mogelijke gevolgen van de coronaperiode op dit type van geweld? Hoe kan het dat in het buitenland, met name in de Verenigde Staten, wel een stijging van het aantal gevallen van huiselijk geweld wordt geconstateerd (Piquero e.a. 2021)? Heeft dit misschien iets te maken met het sociaaleconomische vangnet? Het criminologisch experiment dat de pandemie ons biedt, roept aldus interessante vragen op, deze en vele andere. Vragen die het waard zijn onderzocht te worden.

Literatuur

Abrams 2020

D.S. Abrams, ‘COVID and crime: An early empirical look’, *Journal of Public Economics* (194) 2020, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2020.104344>.

Achterberg e.a. 2021

M. Achterberg, S. Dobbelaar, O.D. Boer & E.A. Crone, ‘Perceived stress as mediator for longitudinal effects of the COVID-19 lockdown on wellbeing of parents and children’, *Scientific Reports* 2021/2971, <https://doi.org/10.1038/s41598-021-81720-8>.

Agnew 1992

R. Agnew, ‘Foundation for a general strain theory of crime and delinquency’, *Criminology* (30) 1992, afl. 1, p. 47-87.

Andresen & Hodgkinson 2020

M.A. Andresen & T. Hodgkinson, ‘Somehow I always end up alone: COVID-19, social isolation and crime in Queensland, Australia’, *Crime Science* 2020/25, <https://doi.org/10.1186/s40163-020-00135-4>.

Ashby 2020

M.P.J. Ashby, ‘Initial evidence on the relationship between the coronavirus pandemic and crime in the United States’, *Crime Science* 2020/6.

Van Bommel e.a. 2020

S.R. van Bommel, E.I. Simons & F. Noteboom, *Effecten van corona. Een analyse op basis van de digitale hulpverlening verzorgd door 'Chat met Fier'*, Fier 2020.

Buil-Gil e.a. 2020

D. Buil-Gil, F. Miró-Llinares, A. Moneva, S. Kemp & N. Díaz-Castaño, 'Cybercrime and shifts in opportunities during COVID-19: A preliminary analysis in the UK', *European Societies* (23) 2020, afl. 1, p. 47-59, <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1804973>.

CBS 2020

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Inkomen huishoudens hoger, winst bedrijven iets lager in derde kwartaal*, 2020, www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/52/inkomen-huishoudens-hoger-winst-bedrijven-iets-lager-in-derde-kwartaal, geraadpleegd op 16 juni 2021.

CBS 2021

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Hoe beïnvloedt corona onze mobiliteit?*, 2021, www.cbs.nl/nl-nl/dossier/cbs-cijfers-coronacrisis/hoe-beinvloedt-corona-onze-mobiliteit, geraadpleegd op 10 juni 2021.

Cerna-Turoff e.a. 2019

I. Cerna-Turoff, H.T. Fischer, S. Mayhew & K. Devries, 'Violence against children and natural disasters: A systematic review and meta-analysis of quantitative evidence', *PLOS ONE* (14) 2019, afl. 5, e0217719, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0217719>.

Clarke 2012

R.V. Clarke, 'Opportunity makes the thief. Really? And so what?', *Crime Science* 2012/3.

Cohen & Felson 1979

L.E. Cohen & M. Felson, 'Social change and crime rate trends: A routine activity approach', *American Sociological Review* (44) 1979, afl. 4, p. 588-608.

Curtis e.a. 2000

T. Curtis, B.C. Miller & H.E. Berry, 'Changes in reports and incidence of child abuse following natural disasters', *Child Abuse Neglect* (24) 2000, afl. 9, p. 1151-1162.

Eichelsheim e.a. 2021

V. Eichelsheim, A. Blokland, S. van de Weijer, S. van Deuren, M. van Dijk & A. Cooman, *Stay home, stay safe*, 2021, <https://nscr.nl/stay-home-stay-safe-resultaten/>.

Felson e.a. 2020

F. Felson, S. Jiang & Y. Xu, 'Routine activity effects of the Covid-19 pandemic on burglary in Detroit, March, 2020', *Crime Science* 2020/10, <https://doi.org/10.1186/s40163-020-00120-x>.

Fritz 1961

C.E. Fritz, 'Disaster', in: R.K. Merton & R.A. Nisbet (red.), *Contemporary social problems*, New York: Harcourt 1961, p. 651-694.

Gartner.com 2020
Gartner.com, *Gartner HR survey reveals 88% of organizations have encouraged or required employees to work from home due to coronavirus*, 2020, www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2020-03-19-gartner-hr-survey-reveals-88--of-organizations-have-e.

Gerell e.a. 2020

M. Gerell, J. Kardell & J. Kindgren, 'Minor Covid-19 association with crime in Sweden', *Crime Science* 2020/19, <https://doi.org/10.1186/s40163-020-00128-3>.

Gottfredson & Hirschi 1990

M.R. Gottfredson & T. Hirschi, *A general theory of crime*, Stanford: Stanford University Press 1990.

Hawdon e.a. 2020

J. Hawdon, K. Parti & T.E. Dear-den, 'Cybercrime in America amid COVID-19: The initial results from a natural experiment', *American Journal of Criminal Justice* (45) 2020, p. 546-562, <https://doi.org/10.1007/s12103-020-09534-4>.

Hirschi 1969

T. Hirschi, *Causes of delinquency*, Berkeley: University of California Press 1969.

Hodgkinson & Andresen 2020

T. Hodgkinson & M.A. Andresen, 'Show me a man or a woman alone and I'll show you a saint: Changes in the frequency of criminal incidents during the COVID-19 pandemic', *Journal of Criminal Justice* 2020/69, <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2020.101706>.

Kruisbergen e.a. 2020

E.W. Kruisbergen, M. Haas, J. Snijders & R. Maas, 'De gelegenheid te baat nemen? Criminaliteit in tijden van corona en sociale onthouding', *Recht der Werkelijkheid* (41) 2020, afl. 3, p. 31-50.

Kuppens e.a. 2020

J. Kuppens, J. Wolsink, J. van Esseveldt & H. Ferwerda, *Fietsdiefstal in Nederland: van fenomeen naar aanpak*, Bureau Beke 2020.

Langton e.a. 2021

S. Langton, A. Dixon & G. Farrell, 'Six months in: pandemic crime trends in England and Wales', *Crime Science* 2021/6, <https://doi.org/10.1186/s40163-021-00142-z>.

Meerts & Huisman 2020

C. Meerts & W. Huisman, 'Coronacrisis en fraude: vier mogelijke relaties', *Justitiële verkenningen* (46) 2020, afl. 2, p. 8-18.

Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat 2020

Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, *Mobiliteit tijdens de coronacrisis* (briefkenmerk: IENW/BSK-2020/97841), 26 mei 2020.

Nivette e.a. 2021

A.E. Nivette, R. Zahnow, R. Aguilar, A. Ahven e.a., 'Global analysis of the impact of COVID-19 stay-at-home restrictions on crime', *Nature, Human Behaviour* (5) 2021, p. 868-877, <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01139-z>.

Payne e.a. 2021

J.L. Payne, A. Morgan & A.R. Piquero, 'Exploring regional variability in the short-term impact of COVID-19 on property crime in Queensland, Australia', *Crime Science* 2021/7, <https://doi.org/10.1186/s40163-020-00136-3>.

Piquero e.a. 2021

A.R. Piquero, W.G. Jennings, E. Jemison, C. Kaukinen e.a., 'Domestic violence during the COVID-19 pandemic. Evidence from a systematic review and meta-analysis', *Journal of Criminal Justice* (74) 2021, <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2021.101806>.

Snippe e.a. 2021

J. Snippe, J.A. de Muijnck, M. Kamperman & R. Pieper, *Effecten van preventie. Een compacte literatuursynthese*, Den Haag: WODC 2021.

Steketee e.a. 2020

M. Steketee, R. de Wildt, M. Compagner, M. van der Hoff e.a., *Kwetsbare gezinnen in tijden van Corona. Wat is de impact van de coronacrisis op de kwetsbare gezinnen en de hulp die zij nodig hebben?*, Utrecht: Verweij-Jonker Instituut 2020.

Stickle & Felson 2020

B. Stickle & M. Felson, 'Crime rates in a pandemic: The largest criminological experiment in history', *American Journal of Criminal Justice* (45) 2020, p. 525-536, <https://doi.org/10.1007/s12103-020-09546-0>.

Terpstra & Salet 2020

J. Terpstra & R. Salet, *Politie in tijden van Corona. Over haar maatschappelijke opdracht in buitengewone omstandigheden*, Politie Nederland 2020.

Vermeulen e.a. 2021

S. Vermeulen, S. van Berkel & L. Alink, *Kindermishandeling tijdens de eerste lockdown*, Leiden: Universiteit Leiden 2021.

De Waard 2020

J. de Waard, *Woninginbraak in Nederland: de stand-van-zaken in 2020* (presentatie voor het Studiecentrum Rechtspleging), Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid 2020, www.researchgate.net/publication/347436656_Woninginbraak_in_Nederland_De_stand-van-zaken_in_2020.

Weitzman & Behrman 2016

A. Weitzman & J.A. Behrman, 'Disaster, disruption to family life, and intimate partner violence: The case of the 2010 earthquake in Haiti', *Sociological Science* (3) 2016, p. 167-189.

Zahran e.a. 2009

S. Zahran, T. O'Connor Shelley, P. Peek & S.D. Brody, 'Natural disasters and social order: Modeling crime outcomes in Florida', *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* (27) 2009, afl. 1, p. 26-52.

Stay home, stay safe?

De gevolgen van COVID-19-maatregelen op huiselijk geweld in Nederland

*Anne Coomans, Sjoukje van Deuren, Meintje van Dijk, Steve van de Weijer, Arjan Blokland, Carlijn van Baak, David Kühling, Rosanne Bombeld en Veroni Eichelsheim**

Sinds half maart 2020 is er in Nederland, als gevolg van de wereldwijde uitbraak van het COVID-19-virus, steeds in meer of mindere mate sprake (geweest) van maatregelen om de verspreiding van het virus zo veel mogelijk te beperken. De beperkte bewegingsvrijheid als gevolg van de maatregelen heeft naar alle waarschijnlijkheid zowel korte- als langetermijnconsequenties voor individuen en de maatschappij. Met de beperkingen in bewegingsvrijheid nam bijvoorbeeld de sociale isolatie voor vrijwel iedereen toe. Daarnaast is het mogelijk dat de maatregelen in sommige gevallen ook financiële consequenties hebben gehad en in de toekomst ook alsnog zullen hebben. Als gevolg van de sociale isolatie en toenemende financiële onzekerheid kunnen spanningen in huishoudens mogelijk hoog zijn opgelopen. Dat thuiswerken vaak gecombineerd moest worden met zorg voor en begeleiding van scholing van eventuele thuiswonende kinderen, zou in gezinnen met schoolgaande kinderen bovendien nog meer spanningen met zich mee kunnen brengen. Deze toenemende spanning zou de kans op huiselijk geweld tijdens de lockdowns, maar ook nog daarna, mogelijk vergroten.

Los van de COVID-19-pandemie vormt huiselijk geweld al een groot maatschappelijk probleem. Jaarlijks komen bij Veilig Thuis, het cen-

* A. Coomans MSc is als junioronderzoeker verbonden aan het NSCR in Amsterdam. S. van Deuren MSc is promovenda bij het NSCR in Amsterdam. M. van Dijk MSc is promovenda bij het NSCR in Amsterdam. Dr. S. van de Weijer is als onderzoeker verbonden aan het NSCR in Amsterdam. Prof. dr. A.A. Blokland is als senioronderzoeker verbonden aan het NSCR in Amsterdam. Hij is tevens hoogleraar criminologie en strafrecht aan de Universiteit Leiden. C. van Baak LL.M. is promovenda bij het NSCR in Amsterdam. D. Kühling MSc BS is stagiair bij het NSCR in Amsterdam. R. Bombeld is stagiair bij het NSCR in Amsterdam. Dr. V. Eichelsheim is als senioronderzoeker verbonden aan het NSCR in Amsterdam.

trale meld- en adviespunt voor huiselijk geweld en kindermishandeling, zo'n 130.000 meldingen van huiselijk geweld en kindermishandeling binnen. Dit staat nog los van de vele adviezen (jaarlijks meer dan 120.000) die door Veilig Thuis-medewerkers worden gegeven.¹ Huiselijk geweld kent daarnaast vermoedelijk een groot 'dark number' (Eijkern e.a. 2018; Kuppens e.a. 2007; Ten Boom e.a. 2019; Van der Heijden e.a. 2019). Wanneer sociale isolatie en financiële onzekerheid toenemen, zoals in de COVID-19-crisis voor velen het geval was en nog is, zou dat de kans op huiselijk geweld mogelijk vergroten. Een veranderde meldingsbereidheid of -gelegenheid zou bovendien kunnen zorgen dat een stijging in officiële statistieken enige tijd uitblijft. Hoewel diverse experts in nationale en internationale media ten tijde van de eerste lockdown in Nederland vrijwel direct leken te concluderen dat er sprake moest zijn van een toename van huiselijk geweld en kindermishandeling, ontbrak het tot dat moment aan systematisch onderzoek. Het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR) is vervolgens – met financiële steun van ZonMw – dit onderzoek gestart. Daarin worden de omvang, aard en ernst van huiselijk geweld voor coronatijd met die van huiselijk geweld in coronatijd vergeleken en wordt bovendien gezocht naar mogelijke verklaringen voor een toename of het uitblijven daarvan.

Een literatuuroverzicht

De beschikbare literatuur over huiselijk geweld gaat voornamelijk in op de risico- en beschermende factoren die gerelateerd kunnen worden aan de kans op slachtofferschap van en blootstelling aan huiselijk geweld. Wanneer het gaat over een toe- of afname van huiselijk geweld in crisistijd, kunnen we terugvallen op een relatief klein aantal studies die zich hebben gericht op huiselijk geweld tijdens of na nationale (natuur)rampen, zoals bijvoorbeeld de aardbeving in Japan (2011), of de orkaan Katrina in de Verenigde Staten (2005). Deze literatuur gebruiken we om een overzicht te geven van potentiële mechanismen tussen nationale crises, met bijbehorende sociale isolatie en stress, en huiselijk geweld.

1 Zie www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/84851NED.

Huiselijk geweld in crisistijd

In 2008 doen Jenkins en Phillips (2008) onderzoek naar een mogelijke toename van huiselijk geweld na orkaan Katrina in de Verenigde Staten. Zij constateren op basis van interviews met slachtoffers in combinatie met de instroom in zogenoemde 'shelters' dat vooral (ex-)partnergeweld lijkt te zijn toegenomen. Dat wordt overigens soms pas zichtbaar enige tijd *na* de voltrekking van een ramp. Van recentere datum zijn ook twee systematische reviews rondom dit onderwerp. Bell en Folkerth (2016) geven een overzicht van studies naar de impact van natuurrampen op de mentale gezondheid van vrouwen in vergelijking met mannen. Een (klein) aantal van de geïncludeerde studies onderzoekt specifiek de impact op (ex-)partnergeweld. Bell en Folkerth (2016) beschrijven dat de resultaten van deze studies niet eenduidig zijn; waar sommige studies een toename van meldingen van partnergeweld rapporteren, zien andere geen verschil of zelfs een afname. Sommige vrouwen lijken meer risico op slachtofferschap van geweld te lopen na het meemaken van een natuurramp dan andere; risicoverhogende factoren zijn het wegvallen of niet hebben van een sociaal netwerk, armoede, of het behoren tot een minderheidsgroep. Beschermende factoren lijken te zijn het wonen of leven in een omgeving waar gemeenschapszin en sociale controle zijn (meer in rurale dan in stedelijke gebieden), en het hebben of weer verkrijgen van werk. Recent onderzoek van Rao (2020) is hier overigens mee in lijn. Rao maakt daarbij gebruik van het *vulnerability*-model en vindt aanwijzingen dat demografische kenmerken (jongere leeftijd van vrouwen), socio-economische factoren en risicovol gedrag (bijv. middelen-gebruik) gezamenlijk nog verder lijken bij te dragen aan het risico op slachtofferschap van partnergeweld. Het uitblijven van een stijging van huiselijk geweld na rampen kan, zo stelt Rao (2020), tevens worden verklaard uit het feit dat het met sommige gezinnen, individuen of stellen substantieel beter gaat tijdens of na een ramp, waar het met andere mogelijk (veel) slechter gaat (Bell & Folkerth 2016; Jenkins & Phillips 2008). Een tweede reviewstudie van Cerna-Turoff en collega's (2019) is specifiek gericht op de impact van natuurgeweld op kindermishandeling. Slechts acht studies uit deze review bevatten kwantitatieve gegevens die konden worden gebruikt in een meta-analyse. Deze review vindt overigens geen hard bewijs voor een toename

van kindermishandeling na het meemaken van rampen: sommige studies rapporteren een toename, andere een afname.

Ook in deze studies wordt aangenomen dat het meemaken van een nationale ramp stress in huishoudens doet toenemen, en dat het wegvallen van sociale steun of sociale contacten een belangrijke factor is in het verklaren bij wie dit wel, en bij wie dit niet leidt tot escalaties in de vorm van huiselijk geweld, zoals verondersteld in het *social support deterioration model* (Kaniasty & Norris 1993).

Huiselijk geweld tijdens de COVID-19-crisis

Inmiddels is er een aantal studies verschenen naar de eerste zichtbare effecten op (de meldingen van) huiselijk geweld van de maatregelen die wereldwijd in verschillende mate zijn genomen om de verspreiding van het COVID-19-virus tegen te gaan. De eerste systematische review en meta-analyse op dit gebied (Piquero e.a. 2021) beschrijft voornamelijk de wisselende kwaliteit van studies. Van de 132 initieel geselecteerde artikelen, maakten slechts 18 studies gebruik van empirische data die konden worden gebruikt in een meta-analyse. Bijna al de geïncludeerde studies waren gebaseerd op officiële data, meestal afkomstig van de politie. In sommige gevallen werd alleen (ex-)partnergeweld meegenomen, soms ook andere vormen van huiselijk geweld als uitkomstmaat. Het overgrote deel van de studies was afkomstig uit de Verenigde Staten, maar ook uit Europese en Aziatische landen zijn studies gepubliceerd. Uit de studies werden in totaal 37 *effect sizes* van COVID-19-maatregelen op huiselijk geweld (pre- en post-*event design*) gedestilleerd, en in 29 gevallen wezen de *effect sizes* op een significante toename van huiselijk geweld. Sommige groepen (bijv. migranten, lage inkomensgroepen) lijken onevenredig hard getroffen – niet alleen door de COVID-19-crisis zelf, maar ook door de mogelijke consequenties: blootstelling aan huiselijk geweld. Ook in dit onderzoek leeft het idee dat toenemende spanningen thuis gerelateerd zijn aan een toename van huiselijk-geweldmeldingen, in lijn met het *social support deterioration model* (Kaniasty & Norris 1993). Auteurs geven wel aan dat veel onderzoek (ook naar langeretermijnconsequenties) nog niet is gepubliceerd, en dat hun steekproef van studies mogelijk nog een vertekenend beeld zou kunnen geven.

De huidige studies naar huiselijk geweld tijdens de coronacrisis lijken een traditionele focus te hebben op slachtofferschap onder vrouwen en kinderen. De tot nu toe verschenen studies lijken bovendien vooral gericht op geregistreerd huiselijk geweld, en uitsluitend op mogelijk veranderende trends in het aantal meldingen, al dan niet ten opzichte van de periode voor de pandemie. De Vlaamse cohortstudie onder slachtoffers van Vandeviver en collega's (2020), net als het onderzoek van het Nederlandse Verwey-Jonker Instituut² onder reeds bekende slachtoffers van huiselijk geweld, heeft wel rekening gehouden met de periode voor de eerste lockdown. De voorlopige resultaten van beide onderzoeken doen vermoeden dat deze groepen met reeds bekende slachtoffers mogelijk voor een aanzienlijk deel ook slachtoffer worden van huiselijk geweld in de eerste lockdown. Het nadeel van dit onderzoek is echter, dat *nieuwe* kwetsbare huishoudens, gezinnen of individuen als gevolg van de COVID-19-crisis onzichtbaar blijven. Het is immers op grond van theorie en eerder onderzoek mogelijk dat er als gevolg van de maatregelen tijdens de COVID-19-pandemie nieuwe slachtoffergroepen te identificeren zijn.

Huidig onderzoek

Het doel van het huidige onderzoeksproject is op een *zo systematisch mogelijke wijze* eventuele veranderingen in het aantal meldingen (omvang), de aard én de ernst van de huiselijk-geweldmeldingen te meten. Dit wordt gedaan door alle meldingen in coronatijd op weekniveau te vergelijken met de situatie voor corona, namelijk in 2019. Daarbij willen we rekening houden met de zwaarte van de geldende maatregelen in de betreffende periode, maar ook met de inzet van bepaalde campagnes of preventieve maatregelen of veranderingen in het werkveld. De vragen die in het onderzoeksproject als geheel centraal staan, zijn als volgt geformuleerd:

1. Is er een verandering in de omvang, aard en ernst van meldingen van huiselijk geweld waarneembaar als gevolg van de verschillende COVID-19-maatregelen?
2. Is er een verandering in de kenmerken van melders, daders en slachtoffers van huiselijk geweld?

2 Zie www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0145213420304555.

3. Is er een effect op het gemelde huiselijk geweld, of de melders hiervan, van de door de overheid ingevoerde campagnes en maatregelen gericht op het signaleren en melden van huiselijk geweld?
4. Wat levert de COVID-19-crisis op voor nieuwe (duurzame) vormen van hulpverlening aan slachtoffers van huiselijk geweld?

In dit artikel bespreken we de eerste resultaten, en richten we ons met name op de eerste twee vragen. We verwachtten bij de start van dit onderzoek dat er mogelijk een (vertraagde) stijging van officiële meldingen van huiselijk geweld, evenals een verschuiving in het type melder en een verschuiving in de kenmerken van slachtoffers plaatsvinden.

Methode van onderzoek

Plan van aanpak en databronnen

In de eerste fase van het onderzoeksproject worden momenteel nog altijd *kwantitatieve gegevens* verzameld met betrekking tot alle *meldingen* van en *adviesvragen* over huiselijk geweld zoals die binnenkomen bij alle 26 Veilig Thuis (VT)-regio's.³ Daarbij verzamelen we gegevens vanaf 1 januari 2019, toen alle VT-regio's op een uniforme wijze huiselijk-geweldmeldingen zijn gaan bijhouden. Dit betekent dat we een aanzienlijke *pre event* (i.e. voor COVID-19)-meting hebben. Wanneer bij Veilig Thuis een melding van huiselijk geweld wordt gedaan, wordt deze melding geregistreerd in het bedrijfsprocessensysteem van de betreffende regio. Hierbij worden gegevens omtrent de aard van het geweld, de bij dit geweld betrokken personen en de melder van het huiselijk geweld geregistreerd.⁴ Soms wordt niet meteen een melding gedaan, maar wordt een (eerste) contact geregistreerd als *advies*. Deze adviezen bevatten veelal een korte beschrijving van het voorval, en bevatten tevens enkele gegevens over de adviesvrager. Een

3 Zie https://vng.nl/sites/default/files/publicaties/2019/veiligthuis-interactief-protocol_v3.pdf.

4 Deze gegevens worden overigens ook elk halfjaar doorgegeven aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Dit gebeurt echter in vrij geaggregeerde vorm, waarbij het lastig wordt nog in detail onderscheid te maken naar de verschillende typen melders en/of verschillende vormen van betrokkenheid bij de melding, of de precieze datum van de melding. In het huidige onderzoek wordt gebruik gemaakt van de niet-geaggregeerde gegevens, juist om dit onderscheid wel te kunnen maken.

advies kan later eventueel alsnog resulteren in een officiële melding bij Veilig Thuis. In het huidige artikel wordt enkel inzicht geboden in de huiselijk-geweldmeldingen. De adviezen worden in een later stadium verwerkt. In het kader van dit onderzoeksproject is in samenwerking met het Landelijk Netwerk Veilig Thuis (LNVT) een manier ontwikkeld om uit alle verschillende VT-bedrijfsprocesssystemen dezelfde informatie te halen.

Design en data-analyse

Voor het kwantitatieve deel van het onderzoeksproject maken we gebruik van een quasi-experimenteel onderzoeksdesign waarbij het effect van de COVID-19-maatregelen op huiselijk geweld wordt onderzocht. Door de wekelijkse ontwikkeling van (meldingen van) huiselijk geweld in 2020 en 2021 te vergelijken met de wekelijkse ontwikkeling in 2019 kan worden nagegaan wat de impact is geweest van het op- en afschalen van de verschillende, sinds maart 2020, getroffen maatregelen in het kader van de intelligente lockdown, de inzet van landelijke en regionale overheids campagnes en overige interventies gedurende de COVID-19-crisis. Het wekelijkse aantal huiselijk-geweldmeldingen in 2019 geldt daarbij als benchmark, waartegen de weekcijfers uit 2020 en 2021 worden afgezet.

Voor de eerste analyse van deze gegevens wordt gebruik gemaakt van een *interrupted time series*-analyse *with reversal* (via het Sarimax-model⁵). Met behulp van deze methode kan worden onderzocht in hoeverre de geobserveerde trend van gerapporteerde meldingen in 2019 afwijkt van de geobserveerde trends in 2020, en later ook in 2021. Daarbij houden we tevens rekening met week- en weekenddagen, vrije dagen, en nationale feestdagen, omdat we kunnen zien dat de meldingen op dat soort dagen altijd lager zijn en worden gecompenseerd op de dag of dagen erna. Op het moment van schrijven (juni 2021) hebben we van zeventien VT-regio's complete data ontvangen. Vanwege verschillende oplevermomenten van de *queries* door de dataregistratiesystemen en verschillende aanlevermomenten van de data door VT-regio's verschilt de ontvangstdatum van de laatste melding van elkaar. Vooralsnog zijn van de zeventien regio's in ieder geval data verzameld van 1 januari 2019 tot 13 december 2020. Daarom beperken we onze

5 Seasonal AutoRegressive Integrated Moving Average with exogenous factors.

analyses in dit artikel ook tot deze periode.⁶ Met deze dataset zijn ook de eerste trendanalyses uitgevoerd. De trendanalyses voorspellen op basis van de geregistreerde data van voor de getroffen COVID-19-maatregelen (periode 1 januari 2019 tot 15 maart 2020) de te verwachten trend van de omvang van huiselijk geweld en kindermishandeling tijdens de eerste lockdown (16 maart tot 3 juni 2020). Het voorspelde patroon kan vervolgens worden vergeleken met de daadwerkelijke, geobserveerde omvang van huiselijk-geweldcasussen tijdens de eerste lockdown. Wanneer er substantiële verschillen in de trends bestaan, kan worden verondersteld dat er een verandering heeft plaatsgevonden in de omvang van huiselijk geweld, waarschijnlijk als gevolg van de getroffen COVID-19-maatregelen.

Voorlopige resultaten – een overzicht

In deze sectie wordt een overzicht geboden van de voorlopige bevindingen. Ten eerste wordt de omvang van huiselijk geweld aan de hand van de *huiselijk-geweldcasussen* besproken. Vervolgens wordt de toedracht van het geweld dat in de casussen is voorgekomen, uitgesplitst naar verschillende typen huiselijk geweld en kindermishandeling, toegelicht. Tot slot wordt de omvang van de *huiselijk-geweldmeldingen* besproken en wordt gekeken naar wie deze meldingen bij Veilig Thuis hebben gedaan.

Huiselijk-geweldcasussen

Het is mogelijk dat meerdere personen, bijvoorbeeld een politieagent en een buurtbewoner, een melding maken over eenzelfde situatie (lees: casus) van huiselijk geweld. Daarom wordt onderscheid gemaakt tussen casussen⁷ en meldingen. In figuur 1 wordt het aantal casussen

6 Voor de beschrijvende analyses is een Chi-square-toets uitgevoerd om te onderzoeken of er significante verschillen bestaan in de omvang en de aard van huiselijk geweld en het type melder van huiselijk geweld tussen 2019 en 2020, uitgesplitst naar de verschillende COVID-19-fases. Bovendien is aan de hand van Bonferroni-post-hoc tests (*residuals*) getoetst welke groepen significant van elkaar verschillen tussen 2019 en 2020. Indien er in de bevindingen wordt gesproken van toe- of afnames mag er worden aangenomen dat de verschillen significant zijn.

7 Voor de casussen geldt dat de unieke casussen in de analyses zijn geselecteerd, dat wil zeggen dat enkel de eerste keer dat een casus is gemeld, is meegenomen in de omvang van huiselijk-geweldcasussen.

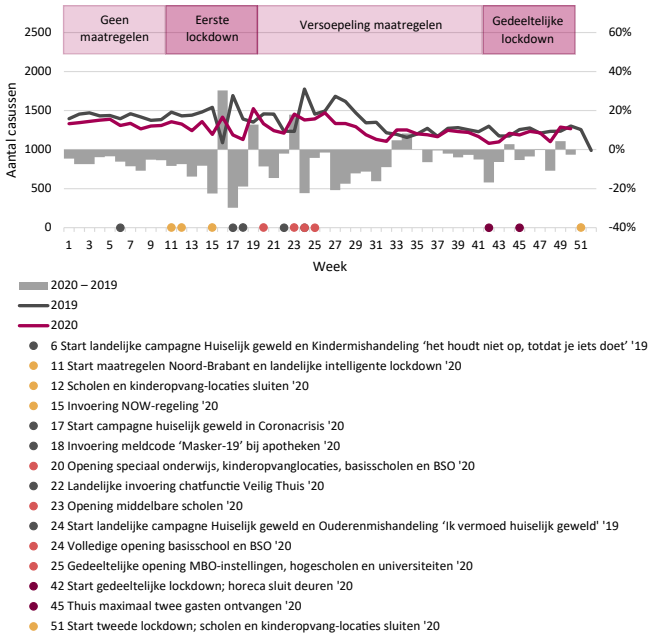
per week in 2019 en 2020 (respectievelijk de roze en zwarte lijn) van zeventien VT-regio's, alsmede de percentuele toe- of afname van het wekelijkse aantal casussen in 2020 ten opzichte van diezelfde weken in 2019 (de grijze balken), weergegeven.⁸ In de figuur wordt onderscheid gemaakt naar vier periodes in 2020, die de verschillende periodes van COVID-19-maatregelen illustreren: geen maatregelen, eerste lockdown (i.e. intelligente lockdown), versoepeling maatregelen en gedeeltelijke lockdown. Door deze periodes in 2020 te vergelijken met diezelfde weken in 2019 wordt inzichtelijk gemaakt of er een verandering waarneembaar is in de omvang van huiselijk geweld. Ook is in de figuur door middel van bolletjes een tijdlijn⁹ weergegeven die relevante veranderingen in het werkveld van Veilig Thuis en de getroffen COVID-19-maatregelen aangeven. Uit de figuur blijkt dat het aantal casussen van week tot week fluctueert. Over het algemeen is het aantal casussen in 2020, ook al voorafgaand aan de eerste lockdown, afgenomen ten opzichte van 2019.

Aanvullend is een eerste trendanalyse gedaan voor de huiselijk-geweldcasussen in 2019 en 2020. Op basis van de huiselijk-geweldregistraties voor de eerste getroffen COVID-19-maatregelen (2019 en eerste deel 2020) is een trend van de omvang van huiselijk-geweldcasussen tijdens de eerste lockdown voorspeld. De eerste bevindingen laten zien dat de daadwerkelijke, geobserveerde trend de voorspelde trend volgt. Dit suggereert dus dat er geen substantiële afwijkingen of veranderingen hebben plaatsgevonden in de omvang van gemelde huiselijk-geweldcasussen tijdens de eerste lockdown. Met andere woorden: een toename in officiële huiselijk-geweldcasussen is op grond van deze gegevens (nog) niet zichtbaar.

⁸ Voor 2020 zijn alle casussen en meldingen t/m week 50 verwerkt.

⁹ De grijze bolletjes representeren veranderingen in het werkveld, de gele bolletjes betreffen de getroffen maatregelen in de twee lockdowns, de roze bolletjes hebben betrekking op de afschaling van de maatregelen, en de paarse bolletjes representeren de getroffen maatregelen in de gedeeltelijke lockdown.

Figuur 1 Absolute aantal casussen (lijndiagram) en percentuele toe- of afname (staafdiagram) van het aantal casussen per week 2019-2020 op basis van gegevens van 17 VT-regio's

Noot: in 2019 werden er 70.360 casussen geregistreerd. In 2020 werden er, t/m week 50, 63.549 casussen geregistreerd.

Vermoedelijke aard huiselijk geweld en kindermishandeling

Veilig Thuis-organisaties registreren welke typen huiselijk geweld of kindermishandeling¹⁰ zich vermoedelijk in een casus hebben voorgedaan. De eerste preliminaire bevindingen (zie tabel 1) suggereren dat

¹⁰ Kindermishandeling, (ex-)partnergeweld, geweld tegen ouders (onder 65 jaar) door hun kinderen (tot 23 jaar), ouderenmishandeling (boven 65 jaar), huiselijk geweld overig (bijvoorbeeld geweld tussen broer en zus) of andere problematiek (wordt aangevinkt als geen van de andere vormen van toepassing is). Wanneer (ex-)partnergeweld en kindermishandeling samen in een casus voorkwamen, werd dit ook als een categorie beschouwd. Huiselijk geweld overig en andere problematiek zijn in de analyses samengevoegd onder 'Andere problematiek'.

het relatieve aandeel casussen waarin vermoedelijk partnergeweld in combinatie met kindermishandeling is voorgekomen over het algemeen in alle periodes in 2020, dus ook al voorafgaand aan de eerste lockdown, lijkt te zijn toegenomen ten opzichte van 2019. Dit ging ten koste van de categorie andere problematiek, zoals geweld tussen broer en zus of tussen familieleden buiten een gezin, die over alle periodes van 2020 lijkt af te nemen. Tijdens de eerste lockdown bleek het aandeel casussen waarin enkel kindermishandeling plaatsvond echter niet significant te verschillen ten opzichte van exact dezelfde periode in 2019. Het aandeel casussen waarin enkel partnergeweld voorkwam, nam tijdens de eerste lockdown toe. In de eerste lockdown werd eveneens een lichte toename gevonden in het aandeel casussen waarin vermoedelijk geweld tegen ouders en ouderengeweld heeft plaatsgevonden.¹¹ Ook nam geweld tegen ouders licht toe in de periode waarin de maatregelen werden versoepeld. Zowel voor als na de eerste lockdown werden weinig noemenswaardige verschillen gevonden voor ouderengeweld tussen 2020 en 2019.

11 Aangezien het type huiselijk geweld in 2019 (10,2% missing) en 2020 (8,3% missing) niet in alle gevallen was geregistreerd (in één regio ontbrak informatie over type huiselijk geweld als gevolg van een foutje in de *query*), kunnen er op basis van deze veranderingen in het relatieve aandeel van bepaalde soorten huiselijk geweld geen uitspraken gedaan worden over absolute toe- of afnames van casussen van de verschillende typen huiselijk geweld.

Tabel 1 Vermoedelijke aard van huiselijk geweld en kindermishandeling in percentages uit 2019 en 2020, per periode

	Periode 1			Periode 2			Periode 3			Periode 4		
	2019 (%)	Sig .	2020 (%)	2019 (%)	Sig .	2020 (%)	2019 (%)	Sig .	2020 (%)	2019 (%)	Sig .	2020 (%)
(Ex-)partnerge- weld en kinder- mishandeling	9,1	*	12,6	10,0	*	14,0	11,4	*	14,3	11,5	*	14,8
Kindermishande- ling	30,5	*	32,5	32,6		33,7	32,7	*	35,9	33,0	*	36,1
(Ex-)partnerge- weld	19,4		20,3	18,1	*	19,5	19,1		19,3	19,1	*	17,2
Geweld tegen ouders	3,2		3,0	3,0	*	3,6	2,9	*	3,2	2,9		3,0
Ouderengeweld	2,0		1,9	1,6	*	2,0	2,0		2,1	1,9		1,8
Andere problema- tiek	35,9	*	29,7	34,6	*	27,2	31,8	*	25,3	31,5	*	27,2
Totaal	100		100	100		100	100		100	100		100

* geeft weer of de typen huiselijk geweld en kindermishandeling significant van elkaar verschillen tussen 2019 en 2020.

Huiselijk-geweldmeldingen

Omdat er meerdere personen een melding kunnen maken rondom één en dezelfde casus zijn er meer huiselijk-geweldmeldingen dan casussen geregistreerd. Voorafgaand aan de eerste lockdown werden er ten opzichte van 2019 meer meldingen gedaan. Met ingang van 1 januari 2019 werd een nieuwe Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling geïntroduceerd, waardoor het voor professionals in bepaalde sectoren als ‘de professionele norm’ wordt beschouwd om bij (vermoedens van) huiselijk geweld een melding te doen bij Veilig Thuis. Als gevolg hiervan zijn de professionele meldingen geleidelijk toegenomen, wat de toename van de huiselijk-geweldmeldingen in deze periode kan verklaren. Hoewel het aantal casussen in de volgende periodes (eerste lockdown, versoepeling maatregelen, gedeeltelijke lockdown) over het algemeen is afgenomen, bleef het aantal meldingen ongeveer gelijk aan de meldingen in dezelfde weken in 2019. Mogelijk hebben meerdere personen in deze periodes een melding van eenzelfde situatie van huiselijk geweld gedaan.

Wie doen de meldingen?

Professionals¹² (beroepsmatige melders) en burgers¹³ (niet-beroepsmatige melders) kunnen terecht bij Veilig Thuis in het geval van (vermoedens van) een huiselijk-geweldsituatie. Vooral tijdens en vlak na de eerste lockdown heeft er een lichte verschuiving plaatsgevonden van beroepsmatige naar niet-beroepsmatige melders. Mogelijk is dit het gevolg van de getroffen COVID-19-maatregelen, zoals thuiswerken en thuisblijven, waardoor burgers vaker huiselijk geweld konden opmerken en ook bereid waren dit te melden bij Veilig Thuis-organisaties. Vooral het aandeel meldingen gedaan door buurtbewoners nam zowel tijdens als na de eerste lockdown toe in vergelijking met dezelfde periodes in 2019. Daarentegen nam het aandeel meldingen gedaan door jeugdige directbetrokkenen,¹⁴ familieleden en personen in het sociale netwerk af. Alhoewel het aandeel beroepsmatige meldingen tijdens en na de eerste lockdown afnam, blijven professionals (voornamelijk de politie) nog steeds de belangrijkste melders van huiselijk geweld. Eveneens namen meldingen gedaan door professionals in het onderwijs en de kinderopvang tijdens de eerste lockdown af, mogelijk als gevolg van de sluiting van beide.

Conclusie en discussie

In dit artikel is een overzicht gegeven van het lopende onderzoeksproject 'Stay home, stay safe?' en zijn de eerste voorlopige bevindingen op basis van data uit 17 van de 26 Veilig Thuis-regio's besproken. Op basis van deze eerste analyses lijkt een voorzichtige conclusie te zijn dat er in de *geregistreerde* omvang van huiselijk geweld en kindermishandeling, gelet op het aantal casussen in 2020 ten opzichte van 2019, sprake lijkt te zijn van een gelijkblijvende trend. De getroffen maatregelen om de pandemie tegen te gaan, lijken daarnaast niet te hebben geleid tot substantiële veranderingen in de *geregistreerde* omvang

12 Ministerie van Justitie en Veiligheid, medische en paramedische beroepsgroepen, psychologen, pedagogen, psychotherapeuten en sociaal werkers, het onderwijs en de kinderopvang.

13 Jeugdige/volwassen directbetrokkenen, familieleden, personen behorend tot het sociale netwerk, buurtbewoners en vrijwilligers.

14 Slachtoffers, plegers, getuigen of andere betrokkenen in het gezin/huishouden.

van huiselijk geweld en kindermishandeling tijdens en na de *eerste lockdown*.

De belangrijkste voorlopige bevindingen

Wel heeft er een subtiele, maar significante verandering plaatsgevonden in wie de meldingen bij Veilig Thuis doen: vanaf de eerste lockdown zijn burgers, voornamelijk buurtbewoners, belangrijke melders van huiselijk geweld geworden. Een kleine, maar significante toename in geweld tegen ouders doet vermoeden dat er mogelijk ook verschuivingen plaatsvinden in (risico op) slachtofferschap, wellicht samenhangend met het 'met zijn allen thuis zijn' na sluiting van kinderopvang en (speciaal) onderwijs. De lichte stijging in het relatieve aandeel van partnergeweld en kindersmishandeling willen we binnenkort nagaan in de volledige nationale dataset, waarbij we willen bekijken of die toename ook in de *tweede lockdown* zichtbaar wordt. In het licht van de getroffen thuisblijf-maatregelen zijn deze bevindingen niet onlogisch. Omdat partnergeweld, kindermishandeling en geweld tegen ouders (meestal) voorkomen in hetzelfde gezin, is het ten tijde van een lockdown aannemelijk dat juist dergelijk geweld toeneemt. De andere vormen van huiselijk geweld zijn daarentegen vaker gericht tegen personen buiten het gezin of huishouden, waardoor het aannemelijk is dat deze vormen van geregistreerd huiselijk geweld tijdens de lockdown minder vaak voorkomen.

Blijft de verwachte toename uit?

Hoewel momenteel nog geen stijging in de officiële huiselijk-geweld-registraties zichtbaar is, is het mogelijk dat deze stijging pas enige tijd na het verdwijnen van de COVID-19-maatregelen (en eventueel het COVID-19-virus zelf) in de registraties zichtbaar wordt. Mogelijke verklaringen hiervoor zouden kunnen zijn dat de financiële consequenties met enige vertraging voelbaar worden, of de registraties pas zullen toenemen wanneer de hulpverlening weer volledig op gang komt (bijv. huisbezoeken). Het uitblijven van de verwachte toename zou echter ook het gevolg kunnen zijn van de mogelijkheid dat het met sommige gezinnen of partners tijdens de COVID-19-crisis slechter gaat (bijv. reeds kwetsbare gezinnen) en met andere gezinnen juist beter gaat. Immers, voor sommige mensen kan de lockdown juist tot minder

stress hebben geleid, omdat veel (sociale) verplichtingen wegvallen, men meer tot rust kan komen en meer tijd heeft voor de eigen familie. Dit is overigens in lijn met eerder onderzoek naar huiselijk geweld na rampen (Bell & Folkerth 2016; Jenkins & Phillips 2008). Bovendien laten studies zien dat middelengebruik (alcohol, drugs) een risicofactor is voor het plegen van huiselijk geweld. De sluiting van de horeca en het verbod op samenkomsten van grote groepen, bijvoorbeeld tijdens festivals en evenementen, kunnen mogelijk een verklaring bieden voor het uitblijven van een stijgende trend van huiselijk geweld gedurende de eerste lockdown.

Het topje van de ijsberg

Niettemin moet er rekening mee worden gehouden dat het uitblijven van een toename van huiselijk geweld niet betekent dat huiselijk geweld daadwerkelijk minder is voorgekomen. Het is denkbaar dat een nog groter deel van de slachtoffers van huiselijk geweld niet in de officiële registraties zichtbaar wordt als gevolg van de getroffen maatregelen. Jeugdige directbetrokkenen, maar ook familieleden en personen behorend tot het sociale netwerk hebben vooral tijdens de eerste lockdown minder meldingen gedaan bij Veilig Thuis. Mogelijk hebben de maatregelen ertoe geleid dat de drempel voor jeugdige betrokkenen om een melding te maken nog groter is geworden, en bovendien hebben de maatregelen de sociale contacten tussen betrokkenen, familieleden, vrienden of kennissen mogelijk beperkt. Toch lijkt er onder burgers, specifiek buurtbewoners, meer aandacht te bestaan voor huiselijk geweld en kindermishandeling. De toenevende aantallen meldingen rondom één en dezelfde casus, in combinatie met een toename in het aandeel meldingen door andere burgers, doen vermoeden dat het thuisblijven en het thuiswerken tijdens de eerste lockdown ervoor hebben gezorgd dat men alerter en bewuster is op signalen van huiselijk geweld, en bovendien meer bereid is deze signalen daadwerkelijk te gaan melden. De landelijke campagne 'Huiselijk geweld in Coronatijd',¹⁵ die er specifiek op was gericht om omstanders aan te sporen een melding te maken bij vermoedens van huiselijk geweld, heeft hier mogelijk aan bijgedragen. Aan de andere kant zouden de veranderde omstandigheden ook een negatief effect

15 Zie www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/04/25/start-landelijke-campagne-tegen-huiselijk-geweld-in-coronacrisis.

kunnen hebben gehad op de meldingsbereidheid of de meldingsgelegenheid van professionals, maar ook van niet-professionals (burgers). Huiselijk geweld kent vermoedelijk een groot *dark number*, en het is het voornemen van dit onderzoeksteam in de nabije toekomst met de beschikbare gegevens onderzoek te doen naar de mogelijk veranderde verhouding tussen het zogenoemde topje (i.e. de geregistreerde meldingen) en de ijsberg (i.e. het *dark number*) in coronatijd.

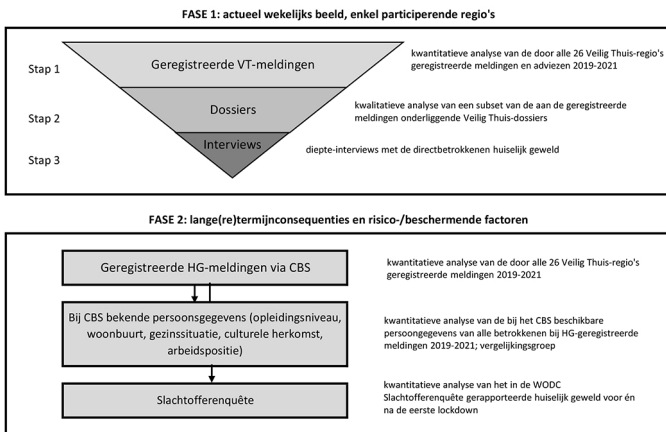
Vervolgonderzoek

Omdat de bevindingen vooralsnog gebaseerd zijn op de huiselijk-geweldregistraties uit zeventien regio's, en vooralsnog slechts reiken tot en met het einde van 2020, dienen de bevindingen uit dit artikel nog met enige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd. Om te streven naar landelijke, uniforme data over een langere periode worden momenteel de data verzameld van de negen regio's die nog niet in dit artikel zijn geïncludeerd. Ook worden nieuwe data van de regio's die reeds data hebben aangeleverd opnieuw opgevraagd. Op korte termijn is het dus mogelijk om ook de mogelijke impact van de tweede lockdown op huiselijk geweld te onderzoeken.

Om een beter beeld te krijgen van de aard, de ernst en de context van huiselijk geweld worden in dit onderzoeksproject ook in enkele regio's de onderliggende dossiers van een subset van de geregistreerde meldingen en adviezen geanalyseerd. Bovendien is de verwachting dat de dossiers informatie over de toedracht van het geweld bevatten, waarmee mogelijk ook specifiek *COVID-19-gerelateerde* escalaties kunnen worden geïdentificeerd. Sinds de aanvang van de COVID-19-crisis is er, vanwege zorgen over een toename van huiselijk geweld, namelijk ook een chatfunctie ingericht bij Veilig Thuis. Deze chats worden bij Veilig Thuis-organisaties geregistreerd als adviezen, die dus ook in het dossieronderzoek zullen worden geanalyseerd. Daarnaast zal in de nabije toekomst via betrokken maatschappelijke partners (bijvoorbeeld de Blijf Groep in Noord-Holland) contact worden gezocht met eventuele slachtoffers en overige betrokkenen die, al dan niet tijdens de COVID-19-crisis, slachtoffer zijn geworden van huiselijk geweld. Deze verdiepingsslag is bedoeld om nog beter inzicht te genereren in de aanleiding en omstandigheden die hebben geleid tot het huiselijk geweld, de eventuele impact van de COVID-19-crisis hierop en op de

manier waarop betrokkenen de inzet van (noodgedwongen digitale vormen van) hulpverlening hebben ervaren en gewaardeerd. Op langere termijn, in de tweede fase van het onderzoeksproject (zie ook figuur 2), wordt gebruik gemaakt van gegevens met betrekking tot (meldingen van) huiselijk geweld zoals die door de politie aan het CBS worden aangeleverd. Beschikbaarheid van deze gegevens binnen de CBS-omgeving maakt het mogelijk om gegevens over de bij dit huiselijk geweld betrokken personen te koppelen aan andere databestanden die het CBS bijhoudt. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan gegevens over de sociaaleconomische achtergrond, de culturele herkomst, de arbeidssituatie en het eventuele zorgverleden van de betrokkenen. Op basis van deze gegevens kunnen, naast eventuele veranderingen in het aantal, de aard en de ernst van het huiselijk geweld, ook eventuele veranderingen in de achtergrond en situatie van de betrokkenen bij het huiselijk geweld in kaart worden gebracht.

Figuur 2 Plan van aanpak – schematisch overzicht

Een tweede databron die in het voorjaar van 2021 binnen de CBS-omgeving beschikbaar wordt, is de landelijke slachtofferenquête specifiek gericht op huiselijk en seksueel geweld, zoals geïnitieerd door het WODC.¹⁶ Deze slachtofferenquête verschaft informatie over het

¹⁶ Zie www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/3081c-monitor-huiselijk-geweld-en-seksueel-geweld.aspx.

jaarlijks aantal slachtoffers van huiselijk geweld. Deze gegevens kunnen derhalve ook inzicht verschaffen over gevallen van huiselijk geweld die niet tot een melding bij Veilig Thuis hebben geleid. Hoewel deze specifieke enquête pas recentelijk is gestart, vond het eerste deel van de meting net voor de eerste lockdown plaats, en een tweede deel van de meer dan 25.000 respondenten is na de eerste lockdown benaderd. Bovendien kan een vergelijking worden gemaakt met de voorloper van deze meting. Naast mogelijke verschuivingen in de omvang en aard van het huiselijk geweld, kan op basis van deze zelfrapportagegegevens ook een inschatting worden gemaakt van mogelijke verschuivingen in het aandeel huiselijk geweld dat ongeregistreerd blijft (*dark figure*). Tot slot worden er voor alle Veilig Thuis-organisaties regionale rapportages opgeleverd met een descriptieve analyse van de regionale trends in meldingen, melders en aard van de melding. Deze rapportages worden steeds geüpdatet en worden beschikbaar gesteld op de projectwebsite.¹⁷

Literatuur

Bell & Folkerth 2016

S.A. Bell & L.A. Folkerth, 'Women's mental health and intimate partner violence following natural disaster: A scoping review', *Prehospital and Disaster Medicine* (31) 2016, afl. 6, p. 648-657, doi: 10.1017/S1049023x16000911.

Ten Boom e.a. 2019

A. ten Boom, K. Wittebrood, L.R. Alink, M. Cruyff e.a., *De prevalentie van huiselijk geweld en kindermishandeling in Nederland*, Den Haag: WODC 2019.

Cerna-Turoff e.a. 2019

I. Cerna-Turoff, H.T. Fischer, S. Mayhewid & K. Devries, 'Violence against children and natural disasters: A systematic review and meta-analysis of quantitative evidence', *PLOS ONE* (14) 2019, afl. 5, doi: ARTN e021771910.1371/journal.pone.0217719.

Eijkern e.a. 2018

L. van Eijkern, R. Downes & R. Veenstra, *Slachtofferschap van huiselijk geweld*, Den Haag: WODC 2018.

¹⁷ Zie <https://nscr.nl/stay-home-stay-safe/>.

Van der Heijden e.a. 2019

P.G. van der Heijden, M.J. Cruyff, G.H. van Gils & J. Snippe, *Prevalentieschatting huiselijk geweld en kindermishandeling met vangst-hervangstmethoden*, Universiteit Utrecht 2019.

Jenkins & Phillips 2008

P. Jenkins & B. Phillips, 'Domestic violence and hurricane Katrina', in: *Katrina and the women of New Orleans*, 2008, p. 65-69.

Kaniasty & Norris 1993

K. Kaniasty & F.H. Norris, 'A test of the social support deterioration model in the context of natural disaster', *Journal of Personality and Social Psychology* (64) 1993, afl. 3, p. 395.

Kuppens e.a. 2007

J.M. Kuppens, P.G. van der Heijden & H. Ferwerda, *Registraties huiselijk geweld bekeken. Een vooronderzoek in het kader van vangst-hervangstschattingen*, Arnhem: Advies- en onderzoeksgroep Beke 2007.

Piquero e.a. 2021

A.R. Piquero, W.G. Jennings, E. Jemison, C. Kaukinen e.a., 'Domestic violence during the COVID-19 pandemic. Evidence from a systematic review and meta-analysis', *Journal of Criminal Justice* 2021, <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2021.101806>.

Rao 2020

S. Rao, 'A natural disaster and intimate partner violence: Evidence over time', *Social Science & Medicine* 2020/247, doi: ARTN 11280410.1016/j.socscimed.2020.112804.

Vandeviver e.a. 2020

C. Vandeviver, J. Depraetere, E. Schapansky, L. De Schrijver, A. Nobels, S. De Moor & I. Keygnaert, 'Slachtofferschap van geweld tijdens de COVID-19-lockdown in België. Eerste resultaten van een lopend nationaal cohorteonderzoek', *Panopticon* (41) 2020, afl. 4, p. 417-425.

Naleving van gedragsmaatregelen tijdens de COVID-19-pandemie

*Joska Appelman, Kiki Bijleveld, Peter Ejbye-Ernst, Evelien Hoebe, Lasse Liebster, Cees Snoek, Dennis Koelma en Marie Rosenkrantz Lindegaard**

Om de verspreiding van het COVID-19-virus in Nederland tegen te gaan, heeft de overheid in de loop van de pandemie meerdere regels en richtlijnen geïntroduceerd. Voor de effectiviteit van deze regels en richtlijnen is het essentieel dat burgers zich hier ook daadwerkelijk aan houden. Er bestaan verschillende processen die naleving van regels kunnen verklaren. Instrumentele naleving komt voort uit een afweging tussen de voor- en nadelen van de naleving (Bottoms 2001). Hierbij geldt: hoe ernstiger de mogelijke gevolgen van het niet-naleven van een regel, hoe groter de kans op naleving ervan (o.a. Nielsen & Mathiesen 2003; Elffers e.a. 2003). Normatieve naleving kan voortkomen uit de overtuiging dat de normen die regelgeving vormen legitiem zijn (Bottoms 2001), of uit het feit dat personen een maatschappelijke betrokkenheid voelen bij hun medeburgers (Drury e.a. 2021). Ook wanneer personen het niet per se eens zijn met de regel zelf, zullen zij deze alsnog naleven. Hierbij wordt een opstandige houding tegenover een regel weleens verward met het niet naleven ervan (Braithwaite 2003). Tot slot komt routinematige naleving voort uit handelingen die veelvuldig door de actor zijn uitgevoerd en hierdoor als vanzelfsprekend worden geacht (Bottoms 2001). Dit was een belangrijke uitdaging in de huidige COVID-19-pandemie: naleving van de ingevoerde regels en richtlijnen was niet routinematig, maar vereiste een snelle verandering van (routinematig) gedrag, zoals het lopen over straat binnen anderhalve meter van anderen. Het veranderen van rou-

* J.C.N. Appelman MSc is als junior onderzoeker verbonden aan het NSCR. K. Bijleveld BSc is als junior onderzoeker verbonden aan het NSCR. P. Ejbye-Ernst MSc is PhD-student bij het NSCR en de Universiteit van Amsterdam. Dr. E.M. Hoebe werkt als onderzoeker bij het NSCR. Dr. L. Suonperä Liebster is universitair hoofddocent aan de Universiteit van Kopenhagen en senior research fellow bij het NSCR. Prof. dr. C.G.M. Snoek is hoogleraar computer science aan de Universiteit van Amsterdam. Dr. D. Koelma is senior wetenschappelijk programmeur aan de Universiteit van Amsterdam. Prof. dr. M. Rosenkrantz Lindegaard is bijzonder hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is tevens senior onderzoeker bij het NSCR en verbonden aan de Universiteit van Kopenhagen.

tinematig gedrag blijkt echter vaak lastig, gezien herhaald gedrag uit het verleden een sterke voorspeller blijkt voor gedrag in de toekomst, ongeacht de intenties om dit gedrag te veranderen (Quellette & Wood 1998).

Om inzicht te krijgen in de effectiviteit van de regels en richtlijnen die tijdens de COVID-19-pandemie zijn ingesteld, is het noodzakelijk om te weten in hoeverre burgers hun gedrag hebben kunnen aanpassen. Tot nu toe is er echter nog weinig onderzoek gedaan naar naleving van de door de overheid ingestelde maatregelen. Het onderzoek dat zich hier wel in heeft verdiept, is overwegend gebaseerd op zelfrapportage (o.a. Nivette e.a. 2021; Wang e.a. 2021; Bicchieri e.a. 2021), waaraan ernstige beperkingen zitten met betrekking tot sociaal wenselijke antwoorden, het gebrek aan actieve herinneringen en het beschrijven van onbewuste drijfveren voor gedrag (Clifford & Bull 1978; Jerolmack & Khan 2014). Om dit gebrek aan kennis over de naleving van de COVID-19-maatregelen te overbruggen, worden in dit artikel bevindingen gepresenteerd uit een lopend onderzoek dat is gestart in maart 2020 en dat gebruik maakt van handmatige en automatische videoanalyse voor het monitoren van de naleving van COVID-19-maatregelen.

Videoanalyse is een relatief jonge onderzoeksmethode, die tegenwoordig steeds vaker wordt ingezet bij onderzoek naar menselijke gedragingen en sociale interactie. De methode is een vorm van directe observatie, waarbij het gedrag van personen kan worden bestudeerd zoals dit plaatsvindt in de werkelijkheid. In tegenstelling tot andere vormen van directe observatie, is deze methode minder gevoelig voor de persoonlijke interpretatie van de onderzoeker (Reiss 1992). Dit omdat de videobeelden kunnen worden stopgezet, teruggespoeld en langzamer kunnen worden afgespeeld, waardoor de onderzoeker een bepaalde situatie tot in het kleinste detail kan observeren (Lindgaard & Bernasco 2018). Bovendien kunnen geobserveerde handelingen worden bekeken door meerdere onderzoekers. De methode heeft dan ook een hoge ecologische validiteit.

De toenemende populariteit van videoanalyse hangt samen met het toenemende gebruik van mobiele telefoons en beveiligingscamera's, en het opkomende gebruik van *bodycams* bij de politie en veiligheidsdiensten. Dit zorgt voor een stijgende hoeveelheid beeldmateriaal dat beschikbaar is voor onderzoek. In de afgelopen jaren zijn studies

gedaan met zowel beelden van mobiele telefoons die online open toegankelijk zijn (o.a. Nassauer 2018), als closed-circuit television (CCTV)-beelden van publieke of private beveiligingscamera's (o.a. Levine e.a. 2011) en beelden van *bodycams* (o.a. Friis e.a. 2020). Het gebruik van CCTV-beelden heeft hierbij een aantal voordelen in vergelijking met de beelden vanaf open toegankelijke bronnen of *bodycams*: er is sprake van een vogelperspectief (de camera hangt boven de hoofden van mensen), waardoor een groot deel van de setting zichtbaar is, er non-stop opnames beschikbaar zijn die zorgen voor context rondom de situatie, en de datasetselectie voor een groot deel kan worden gecontroleerd.

In het huidige artikel wordt beschreven hoe videoanalyse, specifiek het gebruik van CCTV-camerabeelden, is ingezet voor het monitoren van de naleving van verschillende COVID-19-maatregelen. We beginnen met een toelichting op hoe videoanalyse is ingezet in dit onderzoek en welke rol computervisie daarbij heeft gespeeld. Daarna worden de resultaten uit drie verschillende studies besproken, waarbij elke studie is gericht op een specifieke maatregel. Studie 1 beschrijft de naleving van de richtlijnen over het vermijden van drukte en het houden van afstand (de 1,5-meterrichtlijn), Studie 2 beschrijft de naleving van de regel over het dragen van een mondkapje en Studie 3 beschrijft de naleving van de regels omtrent de avondklok. Als afsluiting wordt kort ingegaan op de betekenis van deze resultaten voor onze kennis over regelnaleving in het algemeen.

De inzet van videoanalyse en het gebruik van computervisie

Om naleving van de coronamaatregelen te kunnen monitoren, wordt in de studies gebruik gemaakt van videomateriaal afkomstig van gemeentelijke surveillancecamera's. Hiervoor is toestemming verleend door het Openbaar Ministerie en Studie 2 is geëvalueerd door de Commissie Ethiek Rechtswetenschappelijk en Criminologisch Onderzoek (CERCO) van de Vrije Universiteit.¹ Het videomateriaal is opgeslagen door de Amsterdamse politie en bestaat uit beelden van 57 camera's verdeeld over verschillende locaties in Amsterdam (zie figuur 1), geselecteerd op basis van de aanname dat deze locaties relatief

1 Bij Studie 1 en Studie 3 moesten de resultaten op korte termijn worden geleverd en was geen tijd voor een toetsing.

druk zouden zijn, ongeacht de COVID-19-maatregelen. De beelden beslaan donderdagen en zaterdag tussen 9.00 en 21.00 uur in de periode maart 2020 tot juni 2021. Codering van deze beelden is gedaan aan de hand van twee verschillende methoden: handmatige codering en computergestuurde codering.

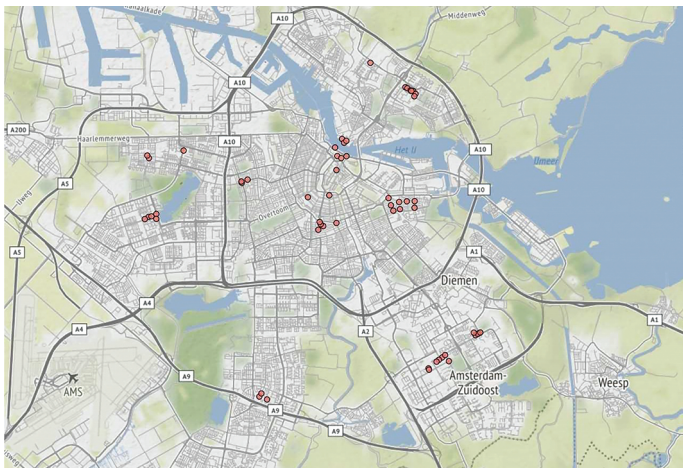
Computergestuurde coderingen zijn uitgevoerd door een computervisiealgoritme dat is ontwikkeld in een aanvullend, lopend onderzoek.

Computervisie is een wetenschappelijke discipline die zich bezighoudt met het ontwikkelen van algoritmes en systemen voor het automatisch herkennen, interpreteren en begrijpen van digitale beelden en video's. Zij heeft onder meer als doel een computer visuele taken te leren (denk aan het verwerken en analyseren van digitale beelden) die ook met het menselijke oog kunnen worden uitgevoerd. Wanneer een computervisiealgoritme eenmaal volledig ontwikkeld en getest is, kan deze grote hoeveelheden data in een relatief korte periode analyseren. Dit in tegenstelling tot handmatige codering, wat een tijdsintensieve en foutgevoelige activiteit is die veel inspanning vraagt van de menselijke codeur. In Studie 1 heeft het gebruik van dit computervisiealgoritme in totaal ruim 1.851 manuren bespaard (Bernasco e.a. 2021). De ontwikkeling van zo'n applicatiespecifiek instrument is een langdurig proces. Het algoritme moet niet alleen worden ontwikkeld, maar moet ook worden getest op betrouwbaarheid. Dit wordt in het geval van de huidige studie gedaan door exact dezelfde data door zowel de computer als een menselijke codeur te laten coderen, en uitkomsten van beide coderingen met elkaar te vergelijken. In het huidige onderzoek kwam uit deze toets naar voren dat het algoritme een 'goede' tot 'uitstekende' betrouwbaarheid had voor het detecteren van personen en anderhalvemeterafstandovertredingen en dus kon worden ingezet om handmatige coderingen te vervangen (Bernasco e.a. 2021).

Voor de computergestuurde codering wordt op elk heel uur een *still frame* gemaakt van het camerabeeld op dat moment. Het algoritme is getraind om vervolgens het aantal personen aanwezig op dit *still frame* te tellen, en te herkennen wanneer personen minder dan anderhalve meter afstand van elkaar houden. Dankzij het algoritme was het mogelijk om voor Studie 1 en Studie 3 het beeldmateriaal van alle beschikbare camera's te analyseren op elk beschikbaar tijdstip. Het algoritme is echter alleen getraind op het tellen van personen en het herkennen van anderhalvemeterafstandovertredingen, waardoor

de coderingen van het algoritme minder uitgebreid zijn dan de handmatige coderingen. Een ander nadeel van het algoritme is dat de precisie van de coderingen minder goed is dan die van handmatige coderingen. Dit komt onder andere doordat camera's af en toe draaien of inzoomen, waardoor de invalshoek verandert. Het algoritme kan deze tussentijdse veranderingen niet onderscheiden, waardoor coderingen minder betrouwbaar zijn op deze momenten. De grote hoeveelheid beschikbare data maakt het desondanks mogelijk om trends in de naleving te monitoren. Als één camera op een bepaald tijdstip een onnauwkeurige meting doet, zijn er voor datzelfde tijdstip nog vele tientallen betrouwbare metingen beschikbaar van andere camera's. De zoom- en draaimomenten zijn willekeurig en komen dus niet structureel voor bij dezelfde camera's of op dezelfde tijdstippen. Ze geven daarom geen structurele vertekeningen in de waargenomen trends.

Figuur 1 **Locatie van de 57 camera's gebruikt in de studies**

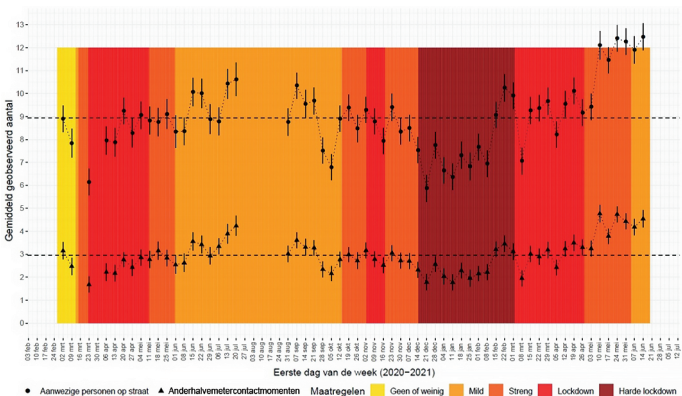
Studie 1: het vermijden van drukte en het houden van afstand

Onder de eerste richtlijnen die werden geïntroduceerd in de strijd tegen het COVID-19-virus waren adviezen om drukte te vermijden en om anderhalve meter afstand te houden van anderen. Met behulp van

het algoritme en de beschikbare beelden van de 57 camera's zijn ontwikkelingen gemonitord in de naleving van deze richtlijnen vanaf maart 2020. Resultaten hiervan zijn te zien in figuur 2 (zie ook Appelmann e.a. 2021b).

De bovenste trendlijn in figuur 2, waarin datapunten zijn aangeduid met een cirkel, toont het gemiddeld aantal personen op straat in de op de x-as genoemde week. De onderste trendlijn, waarin datapunten zijn aangeduid met een driehoek, toont het gemiddeld aantal keren dat twee personen minder dan anderhalve meter afstand van elkaar hielden (hierna genoemd anderhalvemetercontactmomenten). In de figuur zijn het gemiddeld aantal personen op straat en het gemiddeld aantal anderhalvemetercontactmomenten afgezet tegen de zwaarte van de maatregelen zoals die op dat moment golden. De maatregelen zijn ingedeeld in vijf categorieën: geen of weinig maatregelen (bijv. geen handen meer schudden), milde maatregelen (bijv. sluitingstijden, aantal beperkingen), strenge maatregelen (bijv. bepaalde sectoren dicht, sportbeperkingen), lockdown (scholen dicht, doorstroomlocaties dicht) en harde lockdown (alle niet-noodzakelijke winkels dicht).

Figuur 2 Het gemiddeld aantal personen en anderhalvemetercontactmomenten per week

Zoals te zien is in figuur 2, vinden er schommelingen plaats in de naleving van de drukte- en afstandsmaatregelen over tijd. Wat meteen in het oog springt, is dat de trend in het aantal anderhalvemetercon-

tactmomenten vrijwel gelijkloopt met de trend in het aantal personen op straat. De twee blijken dan ook sterk gecorreleerd ($r=0.81$), wat betekent dat personen minder vaak anderhalve meter afstand van elkaar houden wanneer er meer personen aanwezig zijn op straat. Hiervoor zijn verschillende verklaringen te bedenken. Ten eerste is het mogelijk dat drukte op straat het lastiger maakt voor personen om afstand van elkaar te houden. Dit zal vooral gelden voor smalle straten, tunnels, bruggen en andere locaties die fysieke beperkingen stellen aan uitwijkmogelijkheden. Ten tweede is het mogelijk dat het aantal personen op straat een psychologisch effect heeft. Als het relatief rustig is op doorgaans drukke plekken, dan kan het een signaal afgeven dat er iets mis is. Dergelijke verstoringen van de sociale orde maken personen mogelijk meer alert en bewust van hun eigen gedrag (Hoeben e.a. 2021).

In figuur 2 valt verder op dat er aan het begin van de twee langdurige lockdownperiodes, respectievelijk in maart 2020 en december 2020, relatief weinig personen op straat waren en er daarmee ook relatief weinig anderhalvemetercontactmomenten plaatsvonden. Naarmate de lockdowns vorderden, namen deze aantallen steeds meer toe (Appelman e.a. 2021a). Naleving van de adviezen om drukte te vermijden en anderhalve meter afstand te houden van anderen nam dus af naarmate de lockdowns vorderden. Deze bevindingen komen overeen met die uit onderzoek naar naleving van medische adviezen buiten de COVID-19-pandemie (Conn e.a. 2015). Uit een WHO-rapport blijkt bijvoorbeeld dat veel patiënten de adviezen van hun dokters niet opvolgen en dat het gebrek aan naleving toeneemt naarmate de behandeling langer duurt (WHO 2003).

Hoewel meermalig in de media werd aangehaald dat burgers tijdens de derde lockdown ‘coronamoe’ waren en zich daarmee minder goed aan de maatregelen zouden houden, is dat in deze studie niet gebleken. In de eerste lockdown, in maart 2020, steeg het gemiddeld aantal personen op straat van 6 in de eerste week naar 9 in de laatste, zevende week. In de derde lockdown, in december 2020, steeg het gemiddeld aantal personen op straat van 5,5 in de eerste week naar 9

personen in de laatste, negentiende week.² Dus, hoewel het aantal personen tijdens beide lockdowns opliep naarmate ze voortduurden, was de naleving van de drukte- en afstandsmaatregelen tegen het einde van de derde lockdown vergelijkbaar met de naleving tegen het einde van de eerste lockdown, zelfs terwijl de derde lockdown twaalf weken langer duurde dan de eerste lockdown (Appelman e.a. 2021a, 2021b).

De versoepelingen in mei en juni 2021 gaan, niet verrassend, gepaard met een stijging in het aantal personen op straat en daarmee ook in het aantal anderhalvemetercontactmomenten (Appelman e.a. 2021b).

Studie 2: de mondkapjesplicht

In augustus 2020 werd in de steden Amsterdam en Rotterdam geëxperimenteerd met een mondkapjesplicht in bepaalde gebieden van de stad. De reden achter dit experiment waren de stijgende besmettingscijfers in de steden en de drukte op straat tijdens het toeristisch hoogseizoen. Gehoopt werd dat de invoering van een mondkapjesplicht personen ervan zou weerhouden om in deze gebieden aanwezig te zijn, zonder dat dit de naleving van de anderhalvemetermaatregelen zou verminderen.

Het gebruik van mondkapjes als middel in de strijd tegen het COVID-19-virus is in Nederland niet altijd aangemoedigd. Het eerste adviesrapport hierover vanuit het Outbreak Management Team (OMT) verscheen op 4 mei 2020 en beschreef dat niet-medische mondkapjes de drager ervan maar in zeer beperkte mate beschermen tegen besmetting met het COVID-19-virus. Daarnaast zou het mogelijk een gevoel van schijnveiligheid creëren bij de drager, waardoor deze de afstandsmaatregelen minder goed zou opvolgen en hiermee een toename van het besmettingsaantal zou veroorzaken. Het gebruik van de niet-medische mondkapjes werd dan ook afgeraden (Van Dissel 2020a). Anderhalve maand later, toen de World Health Organization (WHO) het gebruik van mondkapjes voor risicogroepen

2 In de weken van 15 februari t/m 1 maart 2021 is een plotselinge piek zichtbaar in de drukte op straat en het aantal 1,5-metercontactmomenten. Omdat deze piek vrij opvallend is, is gezocht naar een mogelijke verklaring. Het blijkt dat de temperatuur in de periode van 15 februari t/m 1 maart 2021 ongewoon hoog was na een periode van ijs- en sneeuwpret in de week ervoor (8 t/m 14 februari 2021). Dit zou kunnen verklaren waarom mensen vaker op straat te vinden waren.

ging aanraden, bleef het OMT volhouden dat er onvoldoende wetenschappelijke onderbouwing was en tevens te weinig aanleiding om dit advies over te nemen in Nederland (Van Dissel 2020b). Daarbij gaf de WHO aan dat het gebruik van een mondkapje wellicht kon leiden tot het vaker aanraken van het gezicht, wat potentieel risicovol is voor besmetting met het virus (WHO 2020). Nog een maand later, op 28 juli 2020, gaf het OMT nog eens aan dat het gebruik van niet-medische mondkapjes in de openbare ruimte niet werd geadviseerd, en dat de zorgen om de schijnveiligheid nog niet waren weggenomen (Van Dissel 2020c).

Desondanks besloten de gemeenten Amsterdam en Rotterdam een mondkapjesplicht in te voeren, wat mogelijk werd gemaakt door een nieuw regeringsbeleid waarbij regionale maatregelen werden toegestaan. De mondkapjesplicht begon op 5 augustus 2020 en gold in vijf verschillende locaties in Amsterdam (de Wallen, Nieuwendijk, de Kalverstraat, de Albert Cuypstraat en Plein '40-'45) en zes verschillende locaties in Rotterdam (centrum, winkelcentrum Zuidplein, winkelcentrum Alexandrium, en op marktdagen: Afrikaanderplein, Grote Visserijplein en de Binnenrotte). Personen die geen mondkapje droegen in gebieden waar de mondkapjesplicht van kracht was, riskeerden een boete van € 95. Vier weken na invoering van de plicht besloten beide gemeenten het experiment niet voort te zetten na 30 augustus, aangezien de daling in temperatuur en het einde van het toeristisch hoogseizoen er op een natuurlijke manier voor zouden zorgen dat drukte op straat zou afnemen.

Om de effecten van deze tijdelijke mondkapjesplicht in kaart te brengen, was het nodig de gedragseffecten hiervan te evalueren. In deze studie werd specifiek gekeken naar mondkapjesgebruik, drukte op straat en afstand houden (Liebst e.a. 2021c). Dit is gedaan aan de hand van camerabeelden van drie locaties waar een mondkapjesplicht werd ingevoerd (de Wallen, de Kalverstraat en de Meent), en drie locaties waar geen mondkapjesplicht werd ingevoerd (Leidsestraat, Dappermarkt en Rembrandtplein). Alle camerolocaties, met uitzondering van de Meent, bevinden zich in Amsterdam. Dit omdat van deze camera's ook beelden van vóór de invoering van de mondkapjesplicht beschikbaar waren, en dit nodig was om een effect van de mondkapjesplicht te kunnen meten. Van de gebruikte beelden werden willekeurige tijdstipmomenten van dertig minuten bekeken, waarbij elke derde persoon die een denkbeeldige lijn in het beeld passeerde, werd

geobserveerd. Van deze geselecteerde personen werd gecodeerd wat hun geobserveerde geslacht en leeftijd was, of zij een mondkapje droegen, op welke manier zij een mondkapje droegen (over de neus, mond, beide of geen van beide), of zij hun gezicht aanraakten tijdens de observatie, en of zij anderhalve meter afstand hielden van anderen in het beeld. De coderingen uit de twee soorten gebieden werden vervolgens met elkaar vergeleken om het effect van de mondkapjesplicht in kaart te kunnen brengen.

Uit de observaties bleek dat in gebieden waar de mondkapjesplicht van kracht was, 36% van de burgers een mondkapje droeg in de eerste twee weken van de plicht. Dit percentage steeg naar wel 49% in de laatste twee weken van de plicht. Naleving van de mondkapjesplicht verbeterde dus naarmate de plicht langer geïmplementeerd was. 67% van de personen droeg het mondkapje daarbij ook op de juiste manier, waarbij het masker zowel de mond als de neus bedekt. Daarentegen droeg 6% van de geobserveerde personen het mondkapje onder de kin, waardoor zowel neus als mond niet bedekt is en het nut van het mondkapje verdwijnt. De mate van drukte op straat had geen invloed op de mate waarin personen op straat een mondkapje, al dan niet op de correcte manier, droegen (Liebst e.a. 2021c).

Met betrekking tot de vraag over schijnveiligheid is er gekeken naar de naleving van de anderhalvemetermaatregel na invoering van de mondkapjesplicht. Uit de observaties blijkt dat 73% van de burgers minstens één keer geen anderhalve meter afstand hield van iemand anders op straat. Draggers van mondkapjes waren niet meer of minder geneigd dan niet-dragers om afstand te houden van anderen. Dit gold zowel voor de gebieden waar een mondkapjesplicht van kracht was als voor de gebieden waar dit niet het geval was. Deze resultaten geven dan ook geen onderbouwing voor de notie dat de mondkapjesplicht zou leiden tot gevoelens van schijnveiligheid: het dragen van een mondkapje noch een gebiedsgebonden mondkapjesplicht lijkt van invloed te zijn op de mate waarin burgers afstand van elkaar houden (Liebst e.a. 2021b).

Tot slot is onderzocht of het dragen van een mondkapje een effect heeft op het aanraken van het gezicht, specifiek in de zones die risicovol zijn voor virusoverdracht (neus, ogen en mond). In tegenspraak met de zorgen van de WHO kwam uit dit onderzoek naar voren dat het dragen van een mondkapje niet leidde tot meer gezichts-aanrakingen. Er werd zelfs een negatieve associatie gevonden, wat inhoudt dat dra-

gers van een mondkapje hun gezicht minder vaak aanraken dan personen die geen mondkapje dragen (Liebst e.a. 2021b). De resultaten uit deze studie zijn gepresenteerd aan de burgermeesters van Amsterdam en Rotterdam en hun crisismanagementteams. Daarnaast is de informatie via het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) doorgegeven aan het OMT en de regering. Een maand na het verschijnen van het rapport met deze onderzoeksresultaten gaf het OMT het advies aan het kabinet om een definitieve beslissing te nemen over het mondkapjesgebruik in de openbare ruimte. Burgers zouden volgens het OMT toe zijn aan helderheid, omdat het debat over de mondkapjes inmiddels buitenproportioneel was geworden (Van Dissel 2020d). Nog dezelfde dag kondigde minister-president Rutte aan een mondkapjesplicht in te voeren, beginnend op 1 december 2020, in alle openbare binnenruimtes in Nederland.³

Studie 3: de avondklok

In december 2020 bereikte het aantal besmettingen in Nederland een hoogtepunt.⁴ Met de dreiging van een nieuwe virusvariant in opkomst werd in het OMT-advies van 11 januari 2021 daarom voor het eerst gesproken over de mogelijkheid van de invoering van een avondklok om een verdere stijging in besmettingscijfers tegen te gaan. Dit advies was gebaseerd op voorbeelden van andere landen waar een avondklok was ingesteld, en waar de effectiviteit hiervan door verschillende autoriteiten zou zijn benadrukt (Van Dissel 2021). De avondklok, actief tussen 21.00 en 4.30 uur, werd synchroon ingevoerd met een andere maatregel, namelijk een maximum van één bezoeker in huiselijke sfeer.

Om het effect van de avondklok op de drukte op straat te onderzoeken, zijn twee substudies ondernomen: een studie met handmatige coderingen van het aantal personen op straat en een studie met computergestuurde coderingen. In de studie met handmatige coderingen is gekeken naar beeldmateriaal van drie camera's (Leidsestraat, Molukkenstraat en Bijlmerplein), opgenomen op vier dagen vóór

3 Zie voor een letterlijke uitwerking van de tekst: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/documenten/mediateksten/2020/10/13/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-de-jonge-13-10-2020.

4 Zie voor een overzicht van de infectiecijfers: <https://coronadashboard.rijksoverheid.nl/landelijk/positief-geteste-mensen>.

invoering van de avondklok en vier dagen na invoering (9 januari 2021 en 4 februari 2021). Van elke camera werden opnames bekeken van 15.00 tot 3.00 uur, waarbij elke vijftien minuten een minuut lang werd geteld hoeveel personen een denkbeeldige lijn in het beeld passeerden in beide richtingen. In de studie met computergestuurde coderingen is weer gebruik gemaakt van het algoritme dat al eerder is beschreven. Dit algoritme heeft geteld hoeveel personen aanwezig waren op straat, op basis van een *still frame*, dat elke tien minuten tussen 15.00 en 3.00 uur werd gegenereerd voor elk van de 42 beschikbare camera's in de periode 7 januari 2021-27 februari 2021.

Uit beide studies kwam naar voren dat, na de invoering van de avondklok, het aantal personen op straat na 21.00 uur daalde. Dit duidt erop dat de avondklok het gewenste effect had. Wanneer gekeken wordt naar absolute tellingen blijkt echter dat deze daling in de praktijk betekende dat er, in plaats van gemiddeld 1,8 personen, tijdens de avondklok gemiddeld 0,9 personen op straat waren. Het gemiddelde van 1,8 personen op straat, zoals gemeten vlak voor de invoering van de avondklok, is 27% lager dan het gemiddeld aantal personen dat op straat was tijdens een willekeurige dag in maart 2020 (voordat enige COVID-maatregelen werden ingevoerd). De daling van het aantal personen op straat zette dus al in vóór de invoering van de avondklok, mogelijk vanwege de strikte lockdown die al eerder in werking was getreden, en zette door gedurende de periode waarin de avondklok van kracht was (Liebst e.a. 2021a). Dit nuanceert onze bevindingen rondom het effect van de avondklok op het aantal aanwezige personen op straat.

Tot slot is in deze studie, specifiek middels de handmatige coderingen, ook gekeken naar de waarneembare redenen voor personen om op straat te zijn na 21.00 uur. Dit omdat er een aantal uitzonderingen waren verbonden aan de avondklok. Zo mochten personen bijvoorbeeld wel op straat zijn wanneer zij eten bezorgden, de hond uitlieten of noodzakelijke beroepen beoefenden. Van de 114 geobserveerde personen die na 21.00 uur op straat aanwezig waren, was 40% daar met een waarneembaar legitieme reden. De meerderheid van deze personen was bezorger, namelijk 33%. Van de overige 60% kon niet worden geobserveerd wat de reden was van hun aanwezigheid op straat, wat niet betekent dat zij onrechtmatig op straat aanwezig waren. Van deze personen is onderzocht of zij tot een specifieke leeftijd- of geslachtsgroep behoorden. Uit de observatie kwam naar

voren dat leeftijd en geobserveerd geslacht zeer uiteenliepen, en dat er hierom geen specifieke groep kon worden aangewezen die vaker na 21.00 uur op straat aanwezig was dan andere groepen (Liebst e.a. 2021a).

Conclusie: verantwoordelijkheidsgevoel onder burgers tijdens een pandemie

Om verspreiding van het COVID-19-virus te beperken, heeft de Nederlandse overheid verschillende maatregelen genomen en richtlijnen opgesteld. Middels analyse van CCTV-camerabeelden hebben we geprobeerd inzage te krijgen in de mate waarin deze maatregelen en richtlijnen werden nageleefd gedurende de verschillende fasen van de pandemie. We gingen daarbij specifiek in op de naleving van de drukte- en afstandsrichtlijnen (Studie 1), de mondkapjesplicht (Studie 2) en de avondklok (Studie 3).

In Studie 1 vonden we dat de naleving van drukte en afstandsmaatregelen afnam naarmate een lockdown langer voortduurde. Desondanks was de naleving van deze maatregelen tegen het einde van de derde lockdown (december 2020 - april 2021) vergelijkbaar met de naleving tegen het einde van de eerste lockdown (maart - april 2020). Daarnaast vonden we een sterke samenhang tussen het aantal personen dat op straat was en het aantal momenten waarop de anderhalvemeterafstandrichtlijn werd overtreden. Deze bevinding benadrukt het belang van maatregelen die zich richten op het vermijden en verspreiden van drukte, zoals maximale bezoekersaantallen in winkels of het stimuleren van openbaar vervoergebruik buiten de spits. Dergelijke maatregelen zullen er naar verwachting aan bijdragen dat burgers afstand houden in openbare ruimtes.

In tegenstelling tot de naleving van de afstandsmaatregelen, concludeerden we in Studie 2 dat de naleving van de mondkapjesplicht juist verbeterde naarmate de plicht langer geïmplementeerd was. De drukte op straat was niet van invloed op de mate waarin personen een mondkapje droegen. Verder concludeerden we dat de mondkapjesplicht niet leek te leiden tot gevoelens van schijnveiligheid: dragers van mondkapjes waren niet meer of minder geneigd dan niet-dragers om afstand te houden van anderen. Dit gold zowel voor de gebieden waar een mondkapjesplicht van kracht was als voor de gebieden waar

dit niet het geval was. Ook leek het dragen van een mondkapje niet te leiden tot meer aanrakingen van het gezicht in zones die risicovol zijn voor virus-overdracht (neus, ogen en mond). Al met al lijken onze bevindingen in tegenspraak met zorgen rondom de mondkapjesplicht zoals geuit door het OMT en WHO.

In Studie 3 namen we de naleving van de avondklok onder de loep. We concludeerden dat de avondklok inderdaad leidde tot een daling in het aantal personen dat na 21.00 op straat was. Bij de interpretatie van deze bevindingen moet rekening worden gehouden met de andere maatregelen die op dat moment van kracht waren. We zagen namelijk ook dat de daling van het aantal personen op straat al was ingezet vóór de invoering van de avondklok. Van de geobserveerde personen die na 21.00 op straat aanwezig waren, leek 40% daar met een waarneembare legitieme reden te zijn, bijvoorbeeld omdat ze de hond uitlieten of eten bezorgden.

Betekenis van resultaten voor regelnaleving

Wat betekenen onze resultaten voor regelnaleving in het algemeen?

Uit eerder onderzoek is bekend dat gedragsverandering, en dan vooral aanpassing van routinematige gedragingen, soms lastig te bewerkstelligen is (Quellette & Wood 1998). Toch blijkt uit ons onderzoek dat burgers zich in de huidige COVID-19-pandemie over het algemeen goed aan de ingestelde regels en richtlijnen hebben gehouden. Zij zijn in staat geweest om in een relatief korte periode bepaalde routinematige gedragingen aan te passen, zoals het vrijelijk bewegen over straat of het onbedekt laten van het gezicht. Zoals in de inleiding genoemd, zijn hier verschillende mogelijke verklaringen voor.

Eén verklaring voor de naleving van de COVID-19-maatregelen is de instrumentele afweging die personen maken tussen de voor- en nadelen van deze naleving. Duidelijke nadelen van het niet-naleven zijn besmetting met het COVID-19-virus en het ontvangen van een boete. Op basis van boetecijfers uit Amsterdam concluderen we echter dat het risico op een boete voor het overtreden van COVID-19-regels niet stabiel was gedurende het afgelopen jaar. Vooral in het begin van de pandemie zijn veel boetes uitgedeeld, met een hoogtepunt van 337 sancties, opgelegd door politie of handhaving in Amsterdam in één week in april 2020. Ook in augustus 2020, tijdens de invoering van de mondkapjesplicht, en in januari 2021, tijdens de implementatie van de

avondklok, werden substantieel meer COVID-19-gerelateerde sancties opgelegd door politie of handhaving dan in andere weken.⁵ De patronen in de naleving van deze maatregelen zoals geobserveerd in ons onderzoek lijken niet volledig overeen te stemmen met de patronen in COVID-19-gerelateerde sancties. Dus, instrumentele afwegingen bieden mogelijk een onvoldoende verklaring voor de geobserveerde naleving van de COVID-19-maatregelen en -richtlijnen. Een tweede verklaring voor de naleving van de COVID-19-maatregelen betreft eventuele normatieve afwegingen van burgers. Vragenlijstonderzoek laat zien dat intrinsieke morele en sociale motivaties een belangrijke rol spelen bij het naleven van de COVID-19-maatregelen in Nederland (Kuiper e.a. 2020). Personen zijn meer geneigd om deze maatregelen na te leven als ze het virus zien als een grote bedreiging voor vrienden en bekenden. Dit duidt op een bepaald verantwoordelijkheidsgevoel onder de burgers, dat tot op heden wellicht nog te weinig is benadrukt in de discussie rondom de COVID-19-maatregelen.

Literatuur

Appelman e.a. 2021a

J. Appelman, L.S. Liebst, P. Ejbye-Ernst, E. Hoebe e.a. *1,5 meter monitor. Factsheet 30 april 2021*, 2021, <https://nscr.nl/thema/covid-19/>.

Appelman e.a. 2021b

J. Appelman, L.S. Liebst, P. Ejbye-Ernst, E. Hoebe e.a. *1,5 meter monitor. Factsheet 15 juli 2021*, 2021, <https://nscr.nl/en/factsheet/1-5-meter-monitor-july-2021/>.

Bernasco e.a. 2021

W. Bernasco, E.M. Hoebe, D. Koelma, L.S. Liebst e.a., *Promise into practice: Application of computer vision in empirical research on social distancing* (preprint), 2021, <https://osf.io/yw67g/>.

5 Zie voor een overzicht van de uitgedeelde sancties: <https://data.amsterdam.nl/specials/dashboard/dashboard-corona/e6d25646-a296-4af9-8081-9fe454db2b02/>.

Bicchieri e.a. 2021

C. Bicchieri, E. Fatas, A. Aldama, A. Casas e.a., 'In science we (should) trust: Expectations and compliance across nine countries during the COVID-19 pandemic', *PLOS ONE* 2021, afl. 6, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0252892>.

Bottoms 2001

A. Bottoms, 'Compliance and community penalties', in: A. Bottoms, L. Gelsthorpe & S. Rex (red.), *Community penalties: Change and challenges*, Cullompton: Willan 2001, ch. 5.

Braithwaite 2003

V. Braithwaite, 'Dancing with tax authorities: Motivational postures and non-compliant actions', in: V. Braithwaite (red.), *Taxing democracy: Understanding tax avoidance and evasion*, Aldershot: Ashgate 2003, p. 15-39.

Clifford & Bull 1978

B.R. Clifford & R. Bull, *The psychology of person identification*, Londen: Routledge 1978.

Conn e.a. 2015

V.S. Conn, T.M. Ruppert, K.C. Chan, J. Dunbar-Jacob e.a., 'Packaging interventions to increase medication adherence: Systematic review and meta-analysis', *Current Medical Research and Opinion*, 2015, afl. 1, p. 145-160.

Van Dissel 2020a

J.T. van Dissel, *Advies 66e OMT COVID-19* (OMT-advies van 4 mei 2020 aan de Directeur-Generaal van de Volksgezondheid), Den Haag 2020.

Van Dissel 2020b

J.T. van Dissel, *Advies 70e en 71e OMT COVID-19* (OMT-advies van 23 juni 2020 aan de Directeur-Generaal van de Volksgezondheid), Den Haag 2020.

Van Dissel 2020c

J.T. van Dissel, *Advies 73e OMT COVID-19* (OMT-advies van 28 juli 2020 aan de Directeur-Generaal van de Volksgezondheid), Den Haag 2020.

Van Dissel 2020d

J.T. van Dissel, *Advies 80e OMT COVID-19* (OMT-advies van 13 oktober 2020 aan de Directeur-Generaal van de Volksgezondheid), Den Haag 2020.

Van Dissel 2021

J.T. van Dissel, *Advies 96e OMT COVID-19* (OMT-advies van 19 januari 2021 aan de Directeur-Generaal van de Volksgezondheid), Den Haag 2021.

Drury e.a. 2021

J. Drury, H. Carter, E. Ntontis & S.T. Guven, 'Public behaviour in response to the COVID-19 pandemic: Understanding the role of group processes', *BJPsych Open* 2021, afl. 7, doi: 10.1192/bjo.2020.139.

Elffers e.a. 2003

H. Elffers, P. van der Heijden & M. Hezemans, 'Explaining regulatory non-compliance: A survey study of rule transgression for two Dutch instrumental laws, applying the randomized response method', *Journal of Quantitative Criminology* 2003, afl. 4, p. 409-439.

Friis e.a. 2020

C.B. Friis, L.S. Liebst, R. Philpot & M.R. Lindegaard, 'Ticket inspectors in action: Body-worn camera analysis of aggressive and non-aggressive passenger encounters', *Psychology of Violence* 2020, afl. 5, p. 483-492.

Hoeben e.a. 2021

E.M. Hoeben, W. Bernasco, L.S. Liebst, C. van Baak & M.R. Lindegaard, 'Social distancing compliance: A video observational analysis', *PLOS ONE* 2021, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0248221>.

Jerolmack & Khan 2014

C. Jerolmack, & S. Khan, 'Talk is cheap: Ethnography and the attitudinal fallacy', *Sociological Methods & Research* (43) 2014, afl. 2, p. 178-209.

Kuiper e.a. 2020

M.E. Kuiper, A.L. de Bruijn, C.R. Folmer, E. Olthuis e.a., *The intelligent lockdown: Compliance with COVID-19 mitigation measures in the Netherlands* (preprint), 2020, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3598215.

Levine e.a. 2011

M. Levine, P.J. Taylor & R. Best, 'Third parties, violence, and conflict resolution: The role of group size and collective action in the microregulation of violence', *Psychological Science* 2011, afl. 3, p. 406-412.

Liebst e.a. 2021a

L.S. Liebst, J. Appelman, W. Bernasco, E. Hoeben e.a., *Behavioral compliance with curfew measure during lockdown: Results of the NSCR Amsterdam Curfew Study* (preprint), 2021, <https://nscr.nl/en/factsheet/results-of-the-nscr-curfew-study/>.

Liebst e.a. 2021b

L.S. Liebst, P. Ejbye-Ernst, M. de Bruin, J. Thomas e.a., 'Face-touching behaviour as a possible correlate of mask-wearing: A video observational study of public place incidents during the COVID-19 pandemic', in: *Transboundary and Emerging Diseases*, 2021, <https://doi.org/10.1111/tbed.14094>.

Liebst e.a. 2021c

L.S. Liebster, P. Ejbye-Ernst, M. de Bruin, J. Thomas e.a., *Mask-wearing and social distancing: Evidence from a video-observational and natural-experimental study of public space behavior during the COVID-19 pandemic* (preprint), 2021, www.researchsquare.com/article/rs-311669/v1.

Lindegaard & Bernasco 2018

M.R. Lindegaard & W. Bernasco, 'Lessons learned from crime caught on camera', *Journal of Research in Crime and Delinquency* 2018, afl. 1, p. 155-186.

Nassauer 2018

A. Nassauer, 'How robberies succeed or fail: Analyzing crime caught on CCTV', *Journal of Research in Crime and Delinquency* 2018, afl. 1, p. 125-154.

Nielsen & Mathiesen 2003

J.R. Nielsen & C. Mathiesen, 'Important factors influencing rule compliance in fisheries lessons from Denmark', *Marine Policy* 2003, afl. 5, p. 409-416.

Nivette e.a. 2021

A. Nivette, D. Ribeaud, A. Murray, A. Steinhoff e.a., 'Non-compliance with COVID-19 related public health measures among young adults in Switzerland: Insights from a longitudinal cohort study', *Social Science & Medicine* 2021, doi: 10.1016/j.socscimed.2020.113370.

Quellette & Wood 1998

J.A. Quellette & W. Wood, 'Habit and intention in everyday life: The multiple processes by which past behavior predicts future behavior', *Psychological Bulletin* 1998, afl. 124, p. 54-74.

Reiss 1992

A.J. Reiss, 'The trained incapacities of sociologists', in: T.C. Halliday & M. Janowitz (red.), *Sociology and its publics: The forms and fates of disciplinary organization*, Chicago: University of Chicago Press 1992, p. 297-315.

Wang e.a. 2021

D. Wang, S. Marmo-Roman, K. Krase & L. Phanord, 'Compliance with preventative measures during the COVID-19 pandemic in the USA and Canada: Results from an online survey', *Social Work in Health Care* 2021, p. 1-16.

WHO 2003

World Health Organization, *Adherence to long-term therapies: Evidence for action*, januari 2003.

WHO 2020

World Health Organization, *Advice on the use of masks in the context of COVID-19: Interim guidance*, 5 juni 2020.

Misleiding tijdens de coronapandemie

Over nepnieuws, complotdenken en maatschappelijke ontvankelijkheid

*Peter Klerks**

U hoorde wellicht al dat Nederland in het geheim wordt geregeerd door een elite van pedoseksuele satanisten. Dat dit tot voor kort bij vrijwel iedereen onbekend was, komt omdat alle slachtoffers en waarheidzoekers die dit geheim proberen te onthullen, meedogenloos worden omgebracht door de *deep state*. Voor *Jv*-lezers is deze informatie extra interessant, omdat een deel van de satanisten behoort tot de rechterlijke macht.

Dit groteske verzinzel wordt sinds bijna vijftien jaar in de wereld gebracht door een klein aantal complotdenkers rond voormalig journalist Micha Kat. Deze fabulerende figuur is meermaals tot celstraffen en geldboetes veroordeeld wegens onder meer bedreiging met de dood, opruiing, belaging, vernieling, het doen van valse bommeldingen en smaad.¹ In civiele procedures zijn hem onder meer dwangsommen en een publicatieverbod opgelegd. Om de opgelegde straffen en maatregelen te ontlopen verblijft hij al geruime tijd in het buitenland.² Normaliter zou het verhaal hier ophouden. Marginale figuren met waandenkbeelden die met luid rumoer de openbare orde verstoren, zijn immers van alle tijden; ieder dorp heeft vanouds zijn eigen malloot. Natuurlijk verschaft de opkomst van het internet een platform om dergelijke dwaasheden bij meer mensen bekend te maken, maar ook dan blijft het aantal belangstellenden doorgaans beperkt tot hooguit enkele honderden. In hun digitale uithoeken versterken zulke com-

* Dr. P.P.H.M. Klerks is raadadviseur bij het Parket-Generaal van het Openbaar Ministerie en docent aan de Politieacademie. Hij is tevens redactieraadlid van Justitiële verkenningen. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

1 Onder meer Hof Arnhem 27 mei 2016, ECLI:NL:GHARL:2016:3979.

2 Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Micha_Kat.

plotdenkers elkaar in hun overtuigingen, maar net als papier is het internet geduldig.

In de coronaperiode echter hebben fenomenen als desinformatie en complotactivisme een grotere en meer verontrustende betekenis gekregen.³ Dit artikel verschaft een eerste probleembeeld van actuele verschijningsvormen in de bredere maatschappelijke context en biedt tentatieve verklaringen. Achtereenvolgens wordt bekeken wie het nepnieuws maken en verspreiden, welke rol complotactivisme daarbij speelt, wat er bekend is over de maatschappelijke ontvankelijkheid, en wat de implicaties zijn voor rechtshandhaving en veiligheid. Tot slot wordt een handelingsperspectief aangereikt.⁴

De informatie die aan dit artikel ten grondslag ligt, is niet middels conventionele onderzoeksmethoden verworven. Nadat eind 2020 een boek van mijn hand over misleiding werd gepubliceerd (Klerks 2020), kwamen er vanuit meerdere overheidsdiensten en media verzoeken om advisering over actuele fenomenen en trajecten. Uit die context komt deze verkenning van actuele ontwikkelingen voort. Het fenomeen misleiding leent zich voor een sociaalwetenschappelijke verhandeling over vragen als waar de gegroeide ontvankelijkheid voor misleidende narratieven vandaan komt, over sociaal vertrouwen en wantrouwen tegen autoriteiten. Het boek gaat daar uitgebreid op in. Dit artikel beperkt zich tot een globale fenomeenbeschrijving en reflecteert op manieren om de weerbaarheid tegen misleiding en complotdenken te vergroten.

Actuele desinformatie in de bredere maatschappelijke context

Onze samenleving maakte in 2020 niet één, maar twee wereldwijde epidemieën door. De eerste is biologisch van aard; een pandemische ziekte aangeduid als COVID-19, die wordt veroorzaakt door het coro-

3 'Desinformatie' betreft het doelbewust, veelal heimelijk, verspreiden van misleidende informatie met het doel schade toe te brengen aan het publieke debat, democratische processen, de open economie of nationale veiligheid (NCTV 2021). Dit is iets anders dan misinformatie: het onbewust of zonder schadelijke intentie verspreiden van onjuiste informatie.

4 Om de leesbaarheid van deze bijdrage te verhogen is terughoudend gebruik gemaakt van bronvermeldingen. In mijn boek *Door leugens verleid* zijn de bronnen zeer gedetailleerd aangegeven, zodat daarnaar wordt verwezen voor verdere uitwerking en onderbouwing (Klerks 2020).

navirus SARS-CoV-2.⁵ Deze pandemie mag genoegzaam bekend worden verondersteld. De tweede pandemie staat centraal in dit artikel. Het betreft een psychologisch fenomeen dat zich kenmerkt door besmettelijke angst, verwarring en twijfel, in combinatie met razendsnelle verspreiding van desinformatie. In dit verband is de term *infodemic* geïntroduceerd.⁶ Dit neologisme, gevormd uit een samenvoeging van 'informatie' en 'epidemie', verwijst naar een snelle en verreikende verspreiding van zowel accurate als incorrecte informatie, in dit geval over de ziekte COVID-19. De gekozen analogie met een biologische epidemie is meer dan retorisch.

Een organisme zoals het menselijk lichaam beschikt over een krachtig afweersysteem tegen gangbare virussen en ziektekiemen. Op allerlei manieren probeert dit immuunsysteem schadelijke virussen en bacteriën buiten het lichaam te houden, of in ieder geval de impact ervan zo veel mogelijk te beperken. Analooq daaraan zou de menselijke geest over een mentaal afweersysteem moeten kunnen beschikken om schadelijke ideeën tijdig te ontdekken en blokkeren. Dit kan bijvoorbeeld werkzaam worden wanneer iemand probeert racistische vooroordelen te verspreiden in een poging bevolkingsgroepen te benadelen of stigmatiseren. Velen zullen dan dergelijk racisme onderkennen als schadelijk en zich ervoor afsluiten of ertegen verweren, bijvoorbeeld door aangifte te doen. Op collectief niveau kan ook een samenleving zich weerbaar maken tegen schadelijke ideeën door het mentale immuunsysteem te versterken, bijvoorbeeld door onderwijs of voorlichting. De analogie met vaccinatie ligt hier voor de hand. Ideeën die aantoonbaar onjuist en schadelijk zijn, bijvoorbeeld doordat ze oproepen tot geweld of aanzetten tot maatschappelijk risicovol gedrag zoals rassendiscriminatie, vragen om identificatie en bestrijding. Rond deze problematiek vormt zich een nieuw vakgebied dat door filosofen en psychologen wordt aangeduid als 'cognitieve immunologie' (Norman 2021). Dit onderzoeksveld richt zich op 'infecties van de geest' en beoogt manieren te ontwikkelen om de afweersystemen tegen desinformatie en complotdenken te versterken. Succesvolle bestrijding daarvan helpt ook de strijd tegen verspreiding van biologische virussen. Een *infodemic* is immers van invloed op het verloop van een 'echte' epidemie, doordat er verwarring wordt gezaaid, het vertrouwen

5 Zie www.rivm.nl/coronavirus-covid-19.

6 Zie www.who.int/health-topics/infodemic.

in een medisch verantwoorde aanpak wordt ondermijnd en risicovol gedrag wordt gestimuleerd (Pan American Health Organization 2020). In de Verenigde Staten leidde desinformatie onder aansturing van een haatzaaiende president tot verregaande polarisatie en een ongeken- de gezondheids crisis, om uit te monden in de gewelddadige bestorming van het Amerikaanse parlement. In Nederland verliep de crisis geluk- kig minder virulent. Evengoed deden er zich bij ons gewelddadige demonstraties voor, alsmede brandstichtingen en ernstige bedreigin- gen van onder meer bestuurders en medici.

Desinformatie en samenzweringsdenken werden tot voor kort door wetenschappers en in de rechtshandhaving amper serieus genomen. Als er al een probleem zou zijn, werd dat nauwelijks onderkend of afgedaan als een historisch en achterhaald verschijnsel. Pas recent is stelselmatige misleiding analytisch beschreven in zulke uiteenlopende domeinen als de criminologie, krijgskunde, economie en politiek (Klerks 2020). Als onderzoeker, docent en adviseur richt ik me sinds dertig jaar voornamelijk op de bestrijding van zware georganiseerde criminaliteit. Ook daar zijn complotten aan de orde, maar die hebben betrekking op grootschalige drugshandel en dergelijke. Gaandeweg begon ik overeenkomstige gedragspatronen van verhulling en mani- pulatie te herkennen in de zware criminaliteit, bedrijfsmatige fraude, extremisme en spionage. Vergelijkbare mechanismen trof ik echter ook aan in de lokale en nationale politiek, de ambtenarij en het bedrijfsleven. Misleiding blijkt een wezenlijke, maar vaak onopge- merkte rol te spelen in de manieren waarop macht wordt verworven en gebruikt. Daarover bestond nog geen integrale studie in Nederland of in het Engelse, Duitse of Franse taalgebied. Door de manifeste basispatronen van misleiding in het boek *Door leugens verleid* uitge- breid te analyseren hoop ik de weerbaarheid van de democratische samenleving en de rechtsstaat tegen zulke fenomenen te vergroten. Misleiding leek tot voor kort een esoterisch werkveld voor fraudeurs, goochelaars en spionnen, maar COVID-19 heeft dit drastisch veran- dert. In het voorjaar van 2020 was misleidende informatie over de pandemie nog in de eerste plaats een probleem voor het RIVM. Nep- nieuws kon immers de bereidheid onder de bevolking om zich aan de maatregelen te conformeren en zich uiteindelijk ook te laten vaccine- ren, negatief beïnvloeden. Politie en Openbaar Ministerie zagen vooralsnog geen strafbare feiten of een serieus veiligheidsprobleem. Enkele maanden later echter gingen coronademonstranten, aange-

vuurd door misleidende informatie, gevechten aan met de mobiele eenheid. Hooligans, Baudet-aanhangers, new-ageadepten, conservatieve christenen en geagiteerde ondernemers vonden elkaar in protestacties tegen het coronabeleid. Daarbij werden politiemedewerkers via sociale media geïdentificeerd (het zogenoemde *doxing*) en in hun privéomgeving geïntimideerd. Meerdere GGD-testlocaties, vaccinatiecentra en zendmasten in het hele land werden in brand gestoken. Tevens werden explosieven tot ontploffing gebracht. Een verdachte werd aangehouden op verdenking van het voorbereiden van een misdrijf met terroristisch oogmerk (NCTV 2021, p. 16).

Daarnaast verschenen er in de zomer van 2020 op sociale media steeds meer berichten over een vermeend moordcomplot van pedoseksuele satanaanbidders. Deze opruiend gepropageerde complottheorie bracht in de maanden daarna honderden activisten op de been, die de openbare orde in Bodegraven en elders verstoorden. Prominente gezagsdragers en wetenschappers, onder wie een RIVM-directeur, werden bedreigd (Veldhuis 2021). Er volgden aangiften en er moesten beschermende maatregelen worden getroffen. Hierop begon de politie incidentgerelateerde informatie te verzamelen over het nieuwe fenomeen. Expertise in misleiding was ineens veelgevraagd.

Producenten en verspreiders van desinformatie

Zijn er verantwoordelijken aan te wijzen voor het maken en verspreiden van misleidende informatie? Wetenschappelijk onderzoek en inlichtingenwerk wijzen uit dat desinformatie veelal wordt samengesteld en verspreid uit politieke of financiële motieven (Klerks 2020, p. 119-124; Otis 2020, p. 120 e.v.). De aanstichters kunnen statelijke actoren zijn – al dan niet handelend via handlangers, de zogenoemde proxies –, maar ook ondernemingen, politici, groepen en eenlingen die worden gedreven door ideologische motieven of uit zijn op kicks. Bedrijven kunnen desinformatie verspreiden om hun zakelijke belangen te dienen, zoals wanneer een producent van fossiele brandstof de ernst van de klimaatontwrichting in twijfel probeert te trekken. Het kan ook eenvoudig gaan om een website die clicks verkoopt en gebaat is bij veel bezoekers, en daarom probeert met sensationele berichten de aandacht te trekken. Aan het Russische Kremlin gelieerde media-platforms brachten tijdens de coronacrisis geregeld nepnieuws waarin

de betrouwbaarheid van in het Westen ontwikkelde vaccins in twijfel werd getrokken, terwijl de verdiensten van het Sputnik-vaccin werden opgehemeld.⁷ Zulk handelen laat zich plaatsen in een bredere geopolitieke rivaliteit en systemische belangenstrijd.

Onbetrouwbare informatie werd vanaf het begin van de pandemie in maart 2020 veel verspreid en gretig gelezen. Hierbij spelen algoritmes van socialemediaplatforms een rol, die sensationele koppen met veel aandacht 'belonen'. Het bekijken van nepinformatie levert suggesties op voor meer en steeds extremere bronnen. Wie daarop doorklikt wordt als het ware een 'fabeltjesfuik' ingezogen. Blijkens onderzoek van de Universiteit Utrecht leverde in de loop van 2020 het zoeken naar informatie over het coronavirus en bestrijdingsmaatregelen een steeds grotere kans op om met nepinformatie te worden geconfronteerd (Van Gool & Van de Ven 2020). Pogingen van de overheid en internetplatforms om nepnieuws over de coronapandemie tegen te gaan waren maar beperkt effectief. Onderzoek indiceert dat het bekijken van misleidende informatie de vaccinatiebereidheid substantieel kan terugdringen (Roozenbeek e.a. 2020; Loomba e.a. 2021). In 2020 zou dit tot het gebruik van zeer schadelijke middelen als medicijn tegen COVID-19 hebben geleid, zoals het innemen van agressieve schoonmaakproducten. Dat zou wereldwijd in duizenden ziekenhuisopnames hebben geresulteerd en aan honderden mensen het leven hebben gekost (Islam e.a. 2020).

Makers en verspreiders van misleidende informatie vinden ruimte voor hun schadelijke praktijken wanneer in de samenleving de waarde van individuele overtuigingen boven die van feitelijke gevalideerde informatie, logisch denken en wetenschappelijke kennis wordt gesteld. Vanzelfsprekend heeft eenieder recht op eigen opvattingen. Dat betekent echter geenszins dat aan ongefundeerde of aantoonbaar onjuiste overtuigingen een gelijke waarde moet worden toegekend als aan wetenschappelijk gevalideerde kennis (Klerks 2020, p. 71-79). Wetenschap is meer dan 'ook maar een mening'.

Bij het maken en verspreiden van nepnieuws over de COVID-19-pandemie en de aanpak daarvan tonen complotdenkers zich uitermate actief. Zij kunnen ideologisch gemotiveerd zijn, wat bijvoorbeeld tot uiting kan komen in betrokkenheid bij een politieke partij als Forum

7 'How will Moscow's mandatory vaccination drive work?', *The Moscow Times* 28 juni 2021; zie www.themoscowtimes.com/2021/06/28/explainer-how-will-moscows-mandatory-vaccination-drive-work-a74353.

voor Democratie. Anderen zijn primair emotioneel gedreven en beroepen zich op een diep doorvoelde overtuiging dat bijvoorbeeld vaccinatie per definitie kwaadaardig is en schadelijk voor gezonde mensen. Individuele motieven zijn soms moeilijk te achterhalen; in hoeverre gelooft een voorvechter van onwaarschijnlijke verhalen over reptielen die vermomd als mensen de wereld beheersen, echt in zijn eigen verhaal? Wanneer iemand jarenlang consequent een onwaarschijnlijk klinkende complottheorie uitdraagt en daarop zijn publieke identiteit en materiële bestaansgrond baseert, kan hij of zij op den duur in die verzinsels gaan geloven. Men beweegt zich dan immers in een zelf gecreëerde informatiebubbel, wordt door zijn omgeving voortdurend bevestigd in het verhaal, en heeft veel te verliezen bij het loslaten daarvan.

In Nederland kreeg in 2020 het narratief veel aanhang dat COVID-19 een kunstmatig geconstrueerd fenomeen zou zijn, dat onderdeel vormt van een verstrekkend plan van de ‘wereldwijde elite’ om de bevolking onder totalitaire controle te brengen. De ‘zogenaamde pandemie’ moet volgens deze redenering burgers ontvankelijk maken voor het opgeven van hun vrijheden en uiteindelijk ook van al hun bezit, om plaats te maken voor een dictatuur van milieufanatici die het vrije kapitalisme willen ontmantelen. Dit strategische doel zou schuilgaan achter de slogan ‘*The Great Reset*’, die door leidende politici en ondernemers wordt gebruikt om aan te geven dat er vergaande maatregelen nodig zijn om de aarde te redden van een klimaatcatastrofe. Van deze complottheorie doen verschillende varianten de ronde, waarbij soms oude antisemitische thema’s doorklinken als de Joodse samenzwering. Dit verzinsel kreeg bredere bekendheid doordat sommige zogenaamde *influencers* het via sociale media verspreidden, en daarmee grote invloed uitoefenden op hun vele volgers. Zij verlenen daarmee geloofwaardigheid aan tot dan toe obscure hersenspinsels. Het bereik van zulke invloedrijke complotdenkers werd nog vergroot doordat zij konden aanschuiven in praatprogramma’s bij traditionele media.

Complotdenkers overal ter wereld werden de afgelopen jaren gevoed door het Amerikaanse QAnon-bedenksel. Dit betreft een sinds 2017 breed uitgesponnen samenzweringstheorie die veel steun vond onder aanhangers van Donald Trump (Klerks 2020, p. 101-102). Aanhangers van QAnon zijn overtuigd van het bestaan van een geheime schaduwregering (de zogenaamde ‘Deep State’ of *cabal*), gevormd door een

wereldwijde elite die de bevolking onderdrukt en kinderen misbruikt in satanische rituelen. Omdat alle overheden, de wetenschap en traditionele media worden gewantrouwd, roept men op zelf 'onderzoek' te doen, 'wakker' te worden en gezamenlijk in verzet te komen. De oproep tot eensgezindheid is verwoord in de slogan '*Where We Go One, We Go All*' (#WWG1WGA). Centraal in het vermeende complot staat de beschuldiging dat leidende figuren in de Amerikaanse Democratische Partij – met als spilfiguur voormalig presidentskandidaat Hillary Clinton – kinderen zouden misbruiken in de kelder van een pizzeria in Washington, DC. Op allerlei illegale manieren zouden de Democraten een satanische dictatuur willen vestigen, die Donald Trump als enige zou kunnen tegenhouden. Uiteindelijk ondervond een gewapende complotactivist dat de vermeende pedopizzeria geen kelder had. Nadat socialemediabedrijven de verspreiding van QAnon-berichten vanwege hun gewelddadige aard begonnen te blokkeren en Trump in januari 2021 de presidentiële macht aan zijn opvolger Joe Biden moest overdragen, verloor de QAnon-mythe veel aan energie en geloofwaardigheid. Het idee dat een pedoseksuele elite naar een wereldwijde dictatuur streeft, had ondertussen echter in veel landen een substantiële aanhang gevonden.

Ook in Nederland lijken tienduizenden verdwaasden geloof te hechten aan een dergelijke '*cabal*'. Hier wordt de mythe over stelselmatig satanisch kindermisbruik door 'elitefiguren' sinds geruime tijd gepropageerd door een kleine groep radicale complotactivisten die zich manifesteren op internetplatforms als Twitter, de 'Bataafse Republiek' op de berichtendienst Telegram, via 'Revolutionaironline.com' en middels het videojournaal 'Red Pill Journal' op outlets als Twitch.tv en BitChute.com. Hun uitzendingen, zoals het tot voor kort vrijwel dagelijks uitgezonden *Red Pill Journal*, trokken enige duizenden volgers. Het narratief van deze complotactivisten komt erop neer dat sinds decennia vooraanstaande Nederlanders kinderen misbruiken en vermoorden tijdens satanische rituelen. Dit zou moeten blijken uit de hervonden herinneringen van een man die claimt als kind getuige te zijn geweest van gruwelijkheden, gepleegd in de gemeente Bodegraven. Deze figuur dist sinds 2020 gestaag uitdijende verhalen op waarin wordt gesuggereerd dat allerlei al dan niet overleden personen slachtoffer zijn geworden van het satanisch netwerk, waarin RIVM-directeur dr. Jaap van Dissel een centrale rol zou spelen. Dezelfde complotactivisten brengen ook zeer radicale en buitensporige aantijgingen in de

wereld aangaande de aanpak van de coronapandemie ('het vaccinatie-beleid komt neer op genocide'). Hun opruiing bracht honderden volgers ertoe om radicale uitingen van ongenoegen in online echokamers om te zetten in daadwerkelijke manifestaties in het fysieke domein.

Ontvankelijkheid voor desinformatie bij specifieke doelgroepen

Wie zijn die complotvolgers, en waarom laten ze zich door zulke onwaarschijnlijke verhalen overhalen tot radicaal activisme? Onderzoek laat zien dat misleidende informatie niet op iedereen dezelfde uitwerking heeft. Vooral laagopgeleiden, sociaaleconomisch zwakkeren en aanhangers van radicaal-rechtse partijen blijken bovengemiddeld ontvankelijk voor complottheorieën (Klerks 2020, p. 96-98).

Wat is dan precies een complotdenker, en waar ligt het onderscheid met iemand die zich kritisch toont ten aanzien van overheidsbeleid? Wat beslist niet helpt is om iedereen die vraagtekens zet bij de aanpak van de coronapandemie als 'complotwappie' te bestempelen. De beschermende maatregelen en vooral het massaal vaccineren bleken uiteindelijk in de zomer van 2021 effectief, maar er was lange tijd zeker aanleiding tot kritiek op het overheidsbeleid. Het imago van Nederland als een superefficiënte samenleving kreeg in de loop van 2020 een behoorlijke knauw, en een zorgvuldige beleidsevaluatie zal zeker belangrijke verbeterpunten opleveren. Ook de wetenschap kon aanvankelijk alleen op basis van beperkte en onzekere informatie de regering over beleidsmaatregelen adviseren. Daarover vragen stellen en onderbouwde kritiek leveren zijn alleszins passend, ook tijdens een gezondheidscrisis.

Een complotdenker onderscheidt zich van een criticus door volkomen irrationeel gedrag. Onder het mom 'zelf onderzoek te verrichten' verzamelt hij of zij dubieuze en aantoonbaar incorrecte informatie die vooral de eigen overtuiging bevestigt. Complotdenkers zullen één cruciale vraag nooit beantwoorden: 'Wat is er nodig om je van gedachten te doen veranderen?' Falsificatie in popperiaanse zin is namelijk in de complotwereld ondenkbaar, want alles is gericht op het bevestigen van de eigen opvattingen. Informatie die het fictieve 'complot' zou kunnen ontkrachten, wordt ogenblikkelijk als misleidend bestempeld. Die móét op slinkse wijze zijn vervalst door kwaadwillende handlangers van het 'complot'. Samenzweringdenken is een gesloten systeem

voor gelovigen die veiligheid vinden in een fictieve zekerheid (Klerks 2020). Een oude grap illustreert dit. Een overtuigd aanhanger van de theorie dat de aarde plat is en dat die waarheid door een complot wordt verborgen, meldt zich na zijn overlijden aan de hemelpoort. Petrus introduceert hem bij God, die hem één vraag toestaat. De platte-aardeadept benadrukt dat hij zijn leven in dienst heeft gesteld van het verspreiden van die boodschap en vraagt aan het opperwezen: 'Ik moet het weten: is de aarde plat of rond?' God legt hem uit dat de planeet bolvormig is. Wanneer Petrus de complotdenker daarna naar zijn wolk begeleidt en vraagt wat hij van het korte onderhoud met God vond, mompelt die: 'Hmm, deze samenzwering gaat hoger dan ik eerst dacht!'

Een meerderheid van de Nederlandse bevolking is alert op mogelijke desinformatie, en complotpredikers krijgen dan ook in sociale media duchtig weerwoord. De ongerustheid over nepnieuws nam tijdens de pandemie echter toe. Het aandeel Nederlanders dat aangeeft zich zorgen te maken over misleidende informatie steeg in 2021 naar 40% (Lauf & Brennecke 2021, p. 45-47). Jongeren geven het vaakst aan foutieve informatie over het coronavirus tegen te komen, die vooral via Facebook of berichtendiensten wordt verspreid.

Doordat steeds meer mensen geloof zijn gaan hechten aan onware informatie is nepnieuws een gespreksonderwerp geworden in menig huisgezin. Het fanatisme waarmee complotdenkers hun wereldvisie op anderen proberen over te dragen, zorgt voor sociale spanningen. Relaties en vriendschappen zijn hier niet altijd tegen bestand.

Mensen die ontvankelijk zijn (geworden) voor complotsuggesties halen uit rationeel getoonzette nieuwsberichten heel andere informatie, die hun wantrouwen verder onderbouwt. Zo kan een genuanceerd artikel in *de Volkskrant* waarin melding wordt gemaakt van zeer uitzonderlijke negatieve effecten van vaccinatie, door hen worden gezien als bevestiging dat vaccinatie met grote risico's gepaard gaat. Zij concluderen uit dit bericht dat zelfs tot dusver als zeer veilig aangemerkte vaccins gevaarlijk blijken, en dat dit 'onthullende feit' nu zelfs door de mainstreammedia schoorvoetend moet worden toegegeven (Keulemans 2021).

Mensen die mentaal instabiel zijn of met trauma's en angsten kampen, blijken bij uitstek kwetsbaar voor suggestieve beïnvloeding en misleidende informatie. Het satanisch-misbruiknarratief dat momenteel de aandacht trekt, is exemplarisch voor de schade die complot-

denken in die context kan toebrengen. Dergelijke thema's zorgen al sinds decennia met tussenpozen voor morele paniek (Fogteloo 2020). Zo duiken er met enige regelmaat verhalen over ritueel kindermisbruik op, die veelal worden gebaseerd op hervonden herinneringen en getuigenissen van vermeende slachtoffers.⁸ Naar dit fenomeen is herhaaldelijk onderzoek gedaan, onder meer door de Landelijke Expertisegroep Bijzondere Zaken, zonder dat tastbaar empirisch bewijs voor stelselmatig ritueel misbruik is gevonden (Nierop & Van den Eshof 2013). Wel blijkt uit onderzoek dat therapeutische technieken door suggestieve beïnvloeding pseudoherinneringen kunnen uitlokken (Wessel e.a. 2017). Er blijven echter therapeuten die cliënten met dergelijke klachten behandelen vanuit de overtuiging dat het om werkelijk doorstane traumatische ervaringen gaat, en die hen zodoende bevestigen in hun trauma (Van der Ven 2021). 'Lotgenoten', 'overlevers' en 'hulpverleners' vinden elkaar op online websites en in chatgroepen.⁹

In 2018 deden journalisten van de omroep VPRO onderzoek naar een omvangrijke hoeveelheid meldingen van ritueel misbruik, die na een uitzending hierover waren binnengekomen.¹⁰ De VPRO-reportages wekten vervolgens zoveel verontrusting dat de Tweede Kamer zich uitsprak voor een nieuw onderzoek. Minister Grapperhaus van Justitie en Veiligheid verzocht vervolgens het WODC dit onderzoek ter hand te nemen (Minister van Justitie en Veiligheid 2021). Het WODC gaf echter aan dat dit niet methodologisch en wetenschappelijk verantwoord zou zijn uit te voeren. Hierna heeft de minister een onderzoekscommissie in het leven geroepen, voorgezeten door prof. dr. J. Hendriks, om alsnog het door de parlementariërs gewenste onderzoek te doen verrichten.

8 Een vroeg voorbeeld hiervan is de vermeende misbruikaffaire met tientallen jeugdige slachtoffers die werd gemeld door huisartsen in Oude Pekela in 1987 (Kleijwegt 2011). Na onderzoek is niets gebleken van georganiseerd misbruik.

9 Voorbeelden hiervan zijn de christelijke site www.lotgenotenseksueelgeweld.nl/forums/ onderwerp/satanisch-ritueel-misbruik/, de overlevendenwebsite Fragile Wing, <https://fragilewing.com/>, en de 'hulpverlenerssite voor Transgenerationeel Georganiseerd Geweld', <https://kenniscentrumtgg.org/nl/home/>.

10 Zie www.vpro.nl/argos/lees/nieuws/2020/q-en-a-ritueel-misbruik.html.

Implicaties voor rechtshandhaving en veiligheid

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat het bij actuele misleiding in de context van corona en complotactivisme niet blijft bij suggestieve aantijgingen en verbale agressie. Doodsbedreigingen met vermelding van het huisadres van bewindslieden, politici en functionarissen komen nu met enige regelmaat voor. Hoewel er ook verdachten voor worden vervolgd, wordt aan de meeste zaken in de media weinig ruchtbaarheid gegeven om kopieergedrag te voorkomen. Enkele aangehouden bedreigers bleken kwetsbare figuren die spijt zeiden te hebben van hun acties (of van de strafrechtelijke consequenties daarvan). Zij geven daarbij aan zich te hebben laten meeslepen door overmatig rondhangen in de complotdenkers-chatgroep 'Exposechat'. Dat zou tot 'verstandsverbijstering' hebben geleid (Haenen 2021a). De doodsbetreigingen moeten volgens hen niet letterlijk worden genomen en waren niet dreigend bedoeld. De strafbare uitlatingen 'gebeurden in een opwelling'. Het ging veeleer om stoom af te blazen en verontwaardiging te uiten.¹¹

Verontrustender zijn aanwijzingen dat enkele verdachten hebben gepoogd wapens te verkrijgen of daarmee zelfs hebben geoefend. Dit kan echter niet altijd voor de rechter overtuigend worden bewezen. In het buitenland hebben complotdenkers feitelijk de wapens opgenomen. Zo werd in België vanaf 18 mei 2021 wekenlang gezocht naar een extreemrechtse beroepsmilitair die een moordaanslag op de viroloog prof. dr. Marc van Ranst zou willen plegen. Deze schietinstructeur zou volgens mediaberichten sinds het uitbreken van de coronacrisis in de ban zijn geraakt van complottheorieën, waardoor hij zichzelf was gaan beschouwen als verzetsstrijder tegen wat hij 'het regime' noemde. In juni 2020 zou hij op sociale media doodsbetreigingen hebben geuit aan viroloog Van Ranst.¹² In een afscheidsbrief aan zijn vriendin schreef de militair: 'Ik kan niet meer en wil niet meer verder met hoe de toekomst er nu uit ziet. (...) De zogenaamde politieke elite en nu ook de virologen beslissen hoe jij en ik moeten leven. Ze zaaien haat en frustratie, nog erger dan het al was. En niemand komt daar

11 'Man krijgt zes maanden cel voor bedreigen Van Dissel', *Algemeen Dagblad* 5 juli 2021; zie www.ad.nl/binnenland/man-krijgt-zes-maanden-cel-voor-bedreigen-van-dissel.

12 'Wie is Jürgen Conings, de voortvluchtige militair?', *De Standaard* 19 mei 2021; zie www.standaard.be/cnt/dmf20210519_93396288.

tegen in opstand. Als je dan iets zegt, word je gestraft.’¹³ De man stond bekend als potentieel gewelddadig en was verdwenen met medeneming van enkele raketwerpers en een machinepistool. In zijn tweede afscheidsbrief, gericht aan de bredere samenleving, schreef hij: ‘Jullie hebben me getraind om te worden wie ik ben, ik ga dat nu tegen jullie gebruiken.’ Zijn stoffelijk overschot werd op 20 juni 2021 gevonden; hij bleek zelfmoord te hebben gepleegd (Zwolsman 2021). Door het voorval werd duidelijk dat de Belgische militaire inlichtingendienst nog 28 militairen in de gaten hield vanwege rechtsextremistische sympathieën. Tegen elf van hen werden halsoverkop maatregelen genomen omdat zij toegang hadden tot wapens of beschikten over een veiligheidsmachtiging (Verhoeven & Rosman 2021).

In Duitsland beschouwt de binnenlandse veiligheidsdienst extremistische complotactivisten als een gevaar voor de democratische rechtsstaat (Bundesamt für Verfassungsschutz 2021, p. 49). In dat verband worden gericht inlichtingen verzameld over betrokkenen bij ‘Demokratiefeindliche und/oder sicherheitsgefährdende Delegitimierung des Staates’. Rechtsextremisten zijn er bijzonder actief in het samenweringsmilieu, waarbij ze de nadruk leggen op een vermeende ‘Joodse elite’ die het COVID-19-virus zou hebben gemaakt om totalitaire controle over de bevolking te bewerkstelligen. Ook werden Jodensterren gedragen met daarop de tekst ‘ungeimpft’ (ongevaccineerd) of ‘Covid 19’ (Bundesamt für Verfassungsschutz 2021, p. 63-64). Zowel uit Duitsland als uit Frankrijk kwamen serieuze aanwijzingen van militant rechts activisme binnen de politie en krijgsmacht (Bundesamt für Verfassungsschutz 2020). Hoe extreemrechtse activisten op antidemocratische wijze ageren binnen bredere covidprotesten werd indringend zichtbaar op 29 augustus 2020. Die dag probeerden enkele honderden deels rechtsextremistische activisten, geleid door een bekende vegetarische kok, bij een demonstratie van bijna 40.000 betogers in Berlijn tegen de coronamaatregelen de Reichstag te bestormen. In Nederland doen zich sinds het voorjaar van 2020 demonstraties tegen het coronabeleid en de beperkende maatregelen voor. Ook wanneer zulke bijeenkomsten vanwege de gezondheidsrisico’s werden verboden, bleken opmerkelijk veel mensen steeds opnieuw te komen opdagen op het Malieveld in Den Haag, het Amsterdamse Museumplein en allerlei plekken elders in het land. De hardnekkige protesten

13 Jürgen Conings schreef twee afscheidsbrieven. *P Magazine* 22 mei 2021; zie <https://pnws.be/jurgen-conings-schreef-twee-afschidsbrieven/>.

kregen vanaf juni 2020 een grimmiger karakter, waarbij aanwezigen zich niet alleen tegen de politie, maar ook tegen journalisten keerden. Gaandeweg deed zich aan de kant van de demonstranten een zekere professionalisering voor, onder meer in de vorm van zelfbescherming door groepen (vermeende) militairen en veteranen (NCTV 2021, p. 8). Ook maakten enkele groepen, waaronder Viruswaarheid, geleid door dansschoolleraar Willem Engel, met succes gebruik van juridische middelen om overheidsmaatregelen tegen verspreiding van de epidemie te dwarsbomen.

Een andere wijze waarop tegenstanders van het coronabeleid en complotactivisten zich manifesteren, is door middel van eigen videokanalen via internet en sociale media. Zodra mainstream-onlineplatforms als YouTube en Facebook restricties begonnen op te leggen aan het verspreiden van desinformatie en opruiend materiaal vonden de activisten andere wegen om hun informatie en oproepen te verspreiden. Meest prominent daarbij zijn eigen websites, het *livestreaming platform* Twitch.tv van Amazon en de berichtendienst Telegram. Op dergelijke soms semiondergrondse onlinekanalen worden ook bedreigingen en oproepen tot geweld niet geschuwd (NCTV 2021, p. 13-16). Dit kan zeer intimiderend werken en rechtstreekse fysieke risico's opleveren, temeer daar activisten herhaaldelijk adresgegevens van onder meer politici, politiemedewerkers en journalisten (zogenoemde doxinglijsten) op die manier hebben verspreid. Verscheidene opruiers en bedreigers zijn hiervoor inmiddels aangehouden en veroordeeld. Deze op de persoonlijke levenssfeer van functionarissen gerichte intimidatie hindert hen in het normale functioneren. Zo werden meerdere leden van het Outbreak Management Team bedreigd en op hun woonadres opgezocht (zogenoemde *home visits*).

De opruiende desinformatie van complotactivisten leidde ook tot geweld tegen goederen. Zo werd er in het voorjaar en de zomer van 2020 bij ruim dertig telecommasten brandgesticht. In dat kader zijn zeven aanhoudingen verricht (NCTV 2021, p. 15). Er zijn voorsnogen geen aanwijzingen gevonden van gezamenlijke organisatie, coördinatie of aansturing bij de brandstichters. Als motief geldt de complottheorie dat het 5G-telecomnetwerk, dat momenteel wordt opgebouwd, een rol zou spelen in de verspreiding van COVID-19, en deel uitmaakt van voorbereidingen voor een wereldwijde dictatuur. Nadat over de eerste aanslagen op (vermeende) 5G-masten werd bericht, deed er zich vermoedelijk ook imitatiegedrag (*copycat behaviour*) voor.

Recent doet zich een ontwikkeling voor die een overeenkomst suggereert in het denken van jihadististen, radicaal rechtse en nationalistische groeperingen en complotdenkers. Bij meerdere gelegenheden werd vanuit dergelijke groepen gesuggereerd dat men een parallelle samenleving wil creëren, waar men onbekommerd de eigen ideologische leefregels kan naleven. Het ging dan om een ‘Bataafse Republiek’, een stuk grond in warme oorden, of zelfs om ‘Forumland’: een autonoom fysiek of virtueel domein.

De aanpak van complotdenkers kreeg na aanvankelijke terughoudendheid in de loop van 2021 tanden. Met name in de Bodegraven-casus zijn de complotactivisten en hun agressieve aantijgingen gepareerd middels een combinatie van bestuurlijke, civiele en strafrechtelijke maatregelen. Op het moment van schrijven (begin juli 2021) is deze integrale aanpak nog in volle ontwikkeling en zijn de eerste rechterlijke uitspraken te noteren. Op basis van strafrechtelijk onderzoek is een van de complotactivisten aangehouden, waarbij in zijn auto een gaspistool met geluiddemper en munitie werden aangetroffen. De man werd door de politierechter in Den Haag veroordeeld tot een celstraf van negen maanden, waarvan drie voorwaardelijk, voor het verspreiden van opruiende en bedreigende films, onder meer gericht tegen de gemeente Bodegraven, de advocaat van de gemeente en dr. Jaap van Dissel (Haenen 2021b).¹⁴ Naast de gemeente Bodegraven en hun advocaat hebben ook onder meer dr. Van Dissel, minister-president Mark Rutte en minister Hugo de Jonge aangifte van bedreiging gedaan, alsmede de GGD namens zijn bedreigde medewerkers. Het illustere trio dat de Bodegraven-complotmythe in de wereld bracht, werd op 2 juli 2021 door de voorzieningenrechter in Den Haag veroordeeld tot het onmiddellijk staken van hun uitlatingen en het verwijderen van alle aantijgingen en complotverhalen van het internet.¹⁵ Twee dagen later liet de gemeente Bodegraven beslag leggen op hun bankrekeningen.

Uit bovenstaande schets komen enkele rode draden naar voren. Een relatief klein aantal aanstichters weet een beduidend grotere groep van deels geestelijk kwetsbare personen te brengen tot daadwerkelijke protestacties in het fysieke domein. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de mogelijkheden die het internet biedt om mensen te mobiliseren vanuit verholde communicatiekanalen. Daarbij komt het tot

¹⁴ Rb. Den Haag 22 juni 2021.

¹⁵ Rb. Den Haag 2 juli 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:6769.

doodsbedreigingen en opruiing tegen met naam genoemde en op huisadres geïdentificeerde publieke personen. In onze buurlanden zijn in het complotmilieu extreemrechtse figuren actief, die deels een militaire achtergrond hebben en over wapens kunnen beschikken. Bij dit op zichzelf verontrustende beeld past enige nuance.

Grondrechten, waaronder de vrijheid van meningsuiting, zijn een groot democratisch goed, en wie zich in het publieke domein beweegt moet beschikken over enig incasseringsvermogen. Ter relativering kan verder worden opgemerkt dat het gebruik van krachttermen, hyperbolen en verbale agressie op sociale media niet ongebruikelijk is, terwijl de soep doorgaans niet zo heet wordt gegeten als die wordt opgediend. Er is echter een verschil tussen vrijblijvende scheldpartijen en georkestreerde agressie en intimidatie tot op het punt waar de strafrechter overgaat tot het opleggen van maandenlange vrijheidsstraffen. Dat punt is inmiddels meermalen bereikt.

De breder levende maatschappelijke onrust en het ongenoegen en wantrouwen jegens de overheid, de media en de wetenschap, die de achtergrond vormen van de hier beschreven excessen, zijn deels te verklaren uit angstgevoelens die samengaan met ernstige maatschappelijke crises. Nederland is een overwegend welvarende samenleving met een grote mate van persoonlijke vrijheid. Gedurende driekwart eeuw heeft de bevolking geen echte langdurige ontwrichting meer gekend. In die context is de COVID-19-pandemie met het verlies aan levens en de ingrijpende bestrijdingsmaatregelen beslist aan te merken als een ernstige crisis. Een crisis die bovendien ook voor deskundigen lastig in zijn aard, ernst en omvang te bevatten is, en waarbij de duur en toekomstverwachting eveneens ongewis zijn.

Voor een deel van de demonstranten en de organisatoren geldt bovendien dat zij door de coronamaatregelen in hun broodwinning worden geraakt. Niet iedereen kon aanspraak maken op de financiële ondersteuningsregelingen, en sommige ondernemers zagen hun levenswerk ten onder gaan. Daarenboven speelt een al langer levende onvrede over de Nederlandse politieke cultuur en het landsbestuur een rol. Sinds de opkomst van de populistische politicus Pim Fortuyn en diens gewelddadige dood op 6 mei 2002 bracht die onvrede een reeks aan voornamelijk instabiele politieke partijen op de rechterflank voort. De coronaprotesten kunnen worden gezien als een buitenparlementaire manifestatie van zulke onvrede, gedragen door mensen die zich niet

gehoord voelen door een vermeende elite en die opkomen voor hun bedreigde vrijheid.

Slechts een deel van het protest lijkt te worden gedragen door een relatief kleine radicale onderstroom van activisten die worden gedreven door systeemhaat en/of persoonlijke omstandigheden. In deze categorie vinden we de eerdergenoemde querulanten wier werkelijkheidsbeleving wordt bepaald door complotdenken. Vaak hebben zij een fixatie ontwikkeld op bepaalde personen, zoals politici of hoge ambtenaren. Dergelijke individuen bewegen zich in wisselende en losse verbanden, waarbij hun onvermogen tot duurzame samenwerking tot uiting komt. Van deze categorie – en mensen die door hen worden beïnvloed – kan een fysieke dreiging uitgaan, voor zover zij in staat worden geacht personen aan te vallen die voor hen het symbool vormen van het vermeende kwaad waartegen zij ageren. In de Nationale Contraterrorisme-strategie van de NCTV wordt in dit verband de term ‘Potentieel Gevaarlijke Eenlingen’ (PGE’s) gebezigd. Het vroegtijdig herkennen van zulke PGE’s, het inschatten van hun geweldsbereidheid en de feitelijke aanpak gebeuren vooral op lokaal niveau, waarbij de NCTV samenwerkt met de GGZ, politie en inlichtingen- en veiligheidsdiensten (NCTV 2016). Het fysieke dreigingsrisico van complotactivisten wordt binnen het stelsel ‘Bewaken en Beveiligen’ serieus genomen en vormde in de afgelopen periode aanleiding tot stevige beschermingsmaatregelen.

Handelingsperspectief

Net zoals in de aanpak van het coronavirus zijn de afgelopen tijd in het beheersbaar houden van radicale protesten ervaringen opgedaan en lessen geleerd. Het uitoefenen van burgerlijke grondrechten kwam door de coronamaatregelen sterk onder druk te staan, wat een deel van het protest kan verklaren. Juist in tijden van maatschappelijke crisis moeten verschillen van mening de ruimte krijgen, maar het betogen bleek lastig te verenigen met het onderling anderhalve meter afstand houden. Het respectvolle maatschappelijke debat raakte daardoor in de verdrukking en er ontstonden nieuwe mediakanalen, demonstratierituelen en luidruchtig verzet. Zo ontwikkelde er zich een voor Nederlandse begrippen vergaande polarisatie, die soms deed denken aan de onderlinge verkettering van Democraten en Trump-

aanhangers in de Verenigde Staten. Vasthouden aan gezond verstand en wat Nederlanders bindt wordt daarbij een opgave en een uitdaging, vooral voor een overheid die door een deel van de bevolking ten diepste wordt gewantrouwd.

Dat wantrouwen is niet geheel ongegrond, en dit vormt een deel van het probleem. Er zijn te veel gevallen bekend waarin hoeders van de waarheid zich onbetrouwbaar hebben getoond. Daarbij valt te denken aan inspecties die hardnekkige misstanden negeerden, de rol van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State in de toeslagenaffaire, volksgezondheidsorganen die wegkeken als ondernemingen gevaarlijke gifstoffen loosden, en vele gevallen van fraude in de wetenschap (Klerks 2020, p. 127-129, 208; zie ook Funnekotter 2021). De roep om meer transparantie en publieke verantwoording is daarom volkomen op zijn plaats. Toch zijn de overheid en het brede maatschappelijk middenveld in een periode van polarisatie ertoe gehouden de wetenschap, journalistiek en rechtspraak te verdedigen tegen verdachtmakingen. Dat is wat een democratische rechtsstaat onderscheidt van een door populisme gedragen autoritaire staat.

Het trekken van een grens bij fysiek geweld en het daadwerkelijk aanpakken van complotactivisten die bedreigen en opruien, is inmiddels in gang gezet en lijkt vruchten af te werpen. Wat meer nationale coördinatie van inlichtingenwerk en interventies lijkt wenselijk. Een lastiger opgave wordt het om moderne communicatiesystemen zoals chatgroepen zodanig in te richten dat echokamers van radicalisering en ongestraft haatzaaien worden tegengegaan. Dit vraagt om een internationale aanpak, in samenwerking met private partijen zoals internetproviders en internetplatforms.

In het onderwijs, in de media en met voorlichting zou meer aandacht moeten worden geschonken aan de risico's van desinformatie en complotdenken. In de vorige eeuw is voor het onderschatten van de kracht van misleiding een gruwelijke prijs betaald (Klerks 2020, p. 221-246). Historische lessen, ervaringen in andere landen en vooral opgedane wetenschappelijke inzichten kunnen worden verwerkt tot een effectief instrumentarium tegen misleiding (Klerks 2020, p. 392-405). Met behulp daarvan kan een zekere mate van cognitieve immuniteit worden opgebouwd in de samenleving.

Literatuur

Bundesamt für

Verfassungsschutz 2020

Bundesamt für Verfassungsschutz, *Rechtsextremisten in Sicherheitsbehörden. Lagebericht*, Keulen 2020.

Bundesamt für

Verfassungsschutz 2021

Bundesamt für Verfassungsschutz, *Verfassungsschutzbericht 2020*, Berlijn: Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 2021.

Fogteloo 2020

M. Fogteloo, “‘Viezeriken” in de val’, *De Groene Amsterdammer* 25 november 2020, www.groene.nl/artikel/viezeriken-in-de-val.

Funnekotter 2021

B. Funnekotter, ‘Wetenschap schendt vaak eigen regels’, *NRC Handelsblad* 9 juli 2021.

Van Gool & Van de Ven 2020

R. van Gool & C. van de Ven, ‘Wij zijn het nieuwe nieuws’, *De Groene Amsterdammer* 14 september 2020, www.groene.nl/artikel/wij-zijn-het-nieuwe-nieuws.

Haenen 2021a

M. Haenen, ‘Celstraffen voor bedreigen RIVM-baas Van Dissel’, *NRC Handelsblad* 12 mei 2021.

Haenen 2021b

M. Haenen, ‘Cel voor complotdenker die Van Dissel bedreigde’, *NRC Handelsblad* 23 juni 2021.

Islam e.a. 2020

S. Islam, T. Sarkar, S. Hossain Khan, A.-H. Mostafa Kamal e.a., ‘COVID-19-related infodemic and its impact on public health: A global social media analysis’, *The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene* 2020 (103), afl. 4, p. 1621-1629, www.ajtmh.org/view/journals/tpmd/103/4/article-p1621.xml.

Keulemans 2021

M. Keulemans, ‘Ook zeldzame complicatie na vaccinatie met Moderna en Pfizer’, *de Volkskrant* 25 juni 2021.

Kleijwegt 2011

M. Kleijwegt, *Terug naar Oude Pekela*, Amsterdam: Balans 2011.

Klerks 2020

P. Klerks, *Door leugens verleid. Hoe je fake news en andere vormen van manipulatie herkent en bestrijdt*, Amsterdam: Prometheus 2020.

Lauf & Brennecke 2021

E. Lauf & S. Brennecke (red.), *Digital news report Nederland 2021*, Hilversum: Commissariaat voor de Media 2021.

Loomba e.a. 2021

S. Loomba, A. de Figueiredo, S.J. Piatek, K. de Graaf e.a., 'Measuring the impact of COVID-19 vaccine misinformation on vaccination intent in the UK and USA', *Nature Human Behavior* (5) 2021, p. 337-348, <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01056-1>.

Minister van Justitie en Veiligheid 2021

Minister van Justitie en Veiligheid, 'Kamerbrief "Georganiseerd ritueel misbruik van minderjarigen"', 25 maart 2021.

NCTV 2016

NCTV, *Nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020*, Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid 2016.

NCTV 2021

NCTV, *De verschillende gezichten van de coronaprotesten*, Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid 2021.

Nierop & Van den Eshof 2013

N. Nierop & P. van den Eshof, 'Ritueel misbruik?', *Tijdschrift voor Psychotherapie* 2013, afl. 6, p. 434-440, doi: 10.1007/s12485-013-0072-y.

Norman 2021

A. Norman, *Mental immunity: Infectious ideas, mind-parasites, and the search for a better way to think*, New York, NY: Harper Wave 2021.

Otis 2020

C. Otis, *True or false: A CIA analyst's guide to spotting fake news*, New York: Feiwel & Friends 2020.

Pan American Health Organization 2020

Pan American Health Organization, *Understanding the infodemic and misinformation in the fight against COVID-19* (Fact-sheet N.5), Department of Evidence and Intelligence for Action in Health 2020, https://iris.paho.org/bitstream/handle/10665.2/52052/Factsheet-infodemic_eng.pdf.

Roozenbeek e.a. 2020

J. Roozenbeek, C.R. Schneider, S. Dryhurst, J. Kerr e.a., 'Susceptibility to misinformation about COVID-19 around the world', *Royal Society Open Science* (7) 2020, afl. 10, <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsos.201199>.

Veldhuis 2021

P. Veldhuis, 'Bedreigde professor blijft soms liever – veilig – in het lab', *NRC Handelsblad* 30 juni 2021.

Van der Ven 2021

C. van der Ven, 'Babylijkjes en andere gruweldaden', *De Groene Amsterdammer* 30 juni 2021, www.groene.nl/artikel/babylijkjes-en-andere-gruwelen.

Verhoeven & Rosman 2021

E. Verhoeven & C. Rosman, 'België heeft elf radicale militairen toegang tot wapendepots ontzegd. Waarom nu pas?', *De Stentor* 23 mei 2021.

Wessel e.a. 2017

I. Wessel, L. Raymaekers, N. Nierop, P. van den Eshof e.a., 'Hervonden herinneringen', in: P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg & M. Jelacic (red.), *Routes van het recht. Over de rechtspsychologie*, Den Haag: Boom juridisch 2017, p. 553-571.

Zwolsman 2021

N. Zwolsman, 'OM: Belgisch militair Jürgen Conings bracht zichzelf om het leven', *NRC Handelsblad* 21 juni 2021.

Rechtspleging in jeugdbeschermingszaken tijdens de coronacrisis

Een verslag van lopend onderzoek

*Eddy Bauw, Yasemin Glasgow, Anne Janssen en Marc Simon Thomas**

‘Evalueren en ervan leren’, dat zal, zeker in het begin, de rode draad worden in de ‘postcoronatijd’. Elke zichzelf respecterende organisatie zou niet slechts zo snel mogelijk moeten willen terugkeren naar het ‘oude normaal’, maar willen leren van de disruptie die de pandemie teweeg heeft gebracht. Deze heeft immers niet alleen geleid tot stilstand en ontregeling, maar ook tot flexibiliteit en innovatie. Zoals in elke crisis waren er kansen en bedreigingen, en waren de pandemie en de organisatie van het werken onder de beperkingen die daardoor nodig waren, de ultieme stresstest voor bedrijven en instellingen. De uitdaging is nu om de terugkeer naar normaliteit, waarnaar velen begrijpelijkerwijs snakken, te combineren met een gezonde dosis vernieuwing, die organisaties niet alleen weerbaarder maakt voor toekomstige crises, maar ook beter laat aansluiten bij de moderniteit. Een aansluiting die voor corona door organisaties was uitgesteld of nog niet geheel volgens plan was verlopen. Dat laatste was het geval bij de Rechtspraak. Niet lang voor het virus alles en iedereen overviel, was in 2018 het programma ‘Kwaliteit en Innovatie’ (kortweg: KEI) uitgelopen

* Prof. dr. mr. E. Bauw is hoogleraar Privaatrecht, voorzitter van het Molengraaff Instituut voor Privaatrecht en programmaleider van het Montaigne Centrum voor Rechtsstaat en Rechtspleging van de Universiteit Utrecht. Mr. Y.K. Glasgow is junior onderzoeker bij het Centrum voor Migratierecht en Rechtssociologie van de Radboud Universiteit Nijmegen en afgestudeerd in de master Jeugdrecht aan de Universiteit Leiden. A.A.A. Janssen is als student-assistent verbonden aan het Montaigne Centrum voor Rechtsstaat en Rechtspleging en is in de afrondende fase van de Legal Research Master aan de Universiteit Utrecht. Dr. mr. M.A. Simon Thomas is universitair docent Rechtssociologie en onderzoeker bij het Montaigne Centrum voor Rechtsstaat en Rechtspleging van de Universiteit Utrecht.

op 'een drama'.¹ Dit programma had onder andere interne werkprocessen moeten automatiseren en digitaal procederen voor partijen mogelijk moeten maken. Het lijkt geen twijfel dat, indien dat programma volgens plan was verlopen, de gerechten er bij de start van de corona-uitbraak beter voor hadden gestaan dan nu het geval was. In samenwerking met de universiteiten van Nijmegen en Leiden doet het Montaine Centrum voor Rechtsstaat en Rechtspleging van de Universiteit Utrecht in opdracht van ZonMw onderzoek naar wat de pandemie heeft betekend voor de wijze waarop de rechtspraak is omgegaan met kwetsbare rechtzoekenden. Welke maatregelen zijn genomen en wat zijn hiervan de effecten geweest op het verloop van de procedure? Wat is het oordeel hierover van rechters en andere betrokken professionals en van rechtzoekenden? Deze vragen staan centraal in het onderzoek dat eind 2021 zal worden afgerond. In deze bijdrage geven wij een eerste impressie uit lopend onderzoek van een van de drie onderzochte deelgebieden, dat naar jeugdbeschermingszaken.² Wij zullen daartoe eerst ingaan op de centrale onderzoeksvraag en de onderzoeksmethoden. Vervolgens schetsen wij in grote lijnen de door de wetgever en de rechtspraak opgestelde regelgeving en het verloop van de genomen maatregelen die van belang zijn voor de door ons onderzochte zaakscategorieën. Aanluitend presenteren wij de eerste voorlopige bevindingen, waarna wij afsluiten met enkele lijnen die hieruit zijn op te maken. Voor conclusies is het vanzelfsprekend nog te vroeg.

Onderzoeksvragen en -methoden

In het onderzoek staat de vraag centraal naar de impact van de coronacrisis op de behandeling van rechtszaken en de gevolgen hiervan voor de positie van kwetsbare rechtzoekenden. Hoe aanvaardbaar zijn de getroffen maatregelen vanuit het perspectief van de processuele en fundamentele rechten van deze rechtzoekenden en de door hen ervaren procedurele rechtvaardigheid? Welke lessen kunnen daaruit

1 Zie bijvoorbeeld 'Digitalisering rechtspraak uitgelopen op drama: "Minister moet ingrijpen"', <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2241989-digitalisering-rechtspraak-uitgelopen-op-drama-minister-moet-ingrijpen>.

2 De verdeling van het onderzoek is als volgt. De Radboud Universiteit doet onderzoek naar vreemdelingenzaken, de Universiteit Leiden naar strafzaken en de Universiteit Utrecht naar jeugdbeschermingszaken.

worden getrokken? Ter beantwoording hiervan wordt eerst een zo accuraat mogelijk beeld gegeven van de reactie van de Rechtspraak op de coronacrisis. Vervolgens worden de effecten van de maatregelen voor kwetsbare rechtzoekenden in beeld gebracht. Waar het gaat om de jeugdbeschermingszaken concentreren wij ons op ondertoezichtstelling (OTS) en uithuisplaatsing (UHP), en zijn het de ouders en kinderen die bij deze zaken betrokken waren die als kwetsbare rechtzoekenden worden beschouwd. Op basis hiervan zullen wij uitspraken doen over de aanvaardbaarheid van die effecten vanuit het centraal staande rechtsbeschermingsperspectief, en in het verlengde hiervan over de legitimiteit van de getroffen maatregelen in en buiten crisistijd. Tot slot proberen wij hier lessen uit te trekken voor de toekomst. De onderzoeksvragen beantwoorden wij in de eerste plaats door middel van deskresearch. Wij brengen in kaart welke maatregelen de Rechtspraak heeft getroffen om de situatie die ontstond door de beperkingen die voortvloeiden uit de pandemie, het hoofd te bieden. Vervolgens zijn wij geïnteresseerd in de praktische effecten van die maatregelen en welke effecten deze op hun beurt hadden voor de ervaren procedurele rechtvaardigheid door kwetsbare rechtzoekenden, in dit geval de betrokkenen bij zaken waarbij het gaat om OTS en/of UHP. Hiertoe interviewen wij de professionals die met die maatregelen werden geconfronteerd. Het gaat om vijf (jeugd)rechters, vijf advocaten en vijf medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming en gecertificeerde instellingen in drie arrondissementen. Bij dezelfde rechtbanken is een survey onder rechtzoekenden uitgezet. De beide andere deelonderzoeken kennen een vergelijkbare aanpak.

De situatie bij de gerechten aan het begin van de pandemie

Het beeld van de situatie bij de gerechten bij aanvang van de pandemie is in grote lijnen als volgt. Voor een deel werd de reactie van de Rechtspraak van bovenaf opgelegd door de generieke maatregelen die het kabinet nam, en deels was de Rechtspraak in die reactie autonoom, dat wil zeggen dat een aantal maatregelen binnen het eigen domein werd genomen. Een voorbeeld van dat laatste is de fel bekritiseerde sluiting op 17 maart 2020 van de gerechtsgebouwen. Dat had strikt genomen niet gehoeven als we ervan uitgaan dat rechtspraak een voor de samenleving vitaal proces is (zie o.a. Hammerstein 2020).

De sluiting betekende echter niet dat het rechtspreken volledig werd gestaakt. Zittingen die op dat moment gepland stonden, werden in eerste instantie uitgesteld naar een later moment. Alleen de behandeling van zeer urgente zaken – zaken waarvan de zitting niet kon worden uitgesteld – gingen door.³ De behandeling van deze (zeer) urgente zaken vond digitaal plaats. Verschillende rechtsgebieden werden per direct door de Raad voor de rechtspraak als ‘zeer urgent’ aangemerkt, waaronder het jeugd(beschermings)recht, hetgeen het belang van deze bijzondere categorie en de kwetsbaarheid van de betrokken rechtzoekenden bevestigt. Minderjarigen worden in het Nederlandse rechtssysteem per definitie als een kwetsbare groep gezien, die (extra) bescherming geniet.⁴ Binnen het jeugdbeschermingsrecht speelt niet alleen dat de rechtzoekenden die in de procedures betrokken raken minderjarig zijn, maar ook dat minderjarigen (en hun ouders) vaak onvrijwillig in een procedure betrokken zijn en dat de (mogelijke) gevolgen van de procedure – het opleggen van een kinderschermingsmaatregel – ingrijpend zijn voor de jeugdige en de rest van het gezin.

Om de impact van de maatregelen inzichtelijk te maken, beschrijven wij eerst het ‘normale’ verloop van de OTS- en UHP-procedures en vervolgens de aanpassingen als gevolg van de maatregelen die vanaf 17 maart 2020 golden.

De ondertoezichtstelling en de machtiging tot uithuisplaatsing

Zowel de OTS als de UHP is een kinderschermingsmaatregel in het kader van *gedwongen* hulp – ook wel jeugdbescherming. Voordat ouders en hun kind(eren) te maken krijgen met gedwongen jeugdhulp, kunnen zij binnen het *vrijwillig* kader van jeugdzorg ook hulp ontvangen.⁵ Jeugdhulp in het vrijwillig kader kan alleen plaatsvinden wanneer betrokkenen toestemmen met deze hulp (zie Verkroost 2019, p. 18). Pas wanneer het niet mogelijk is om de minderjarige binnen het

3 Zie ook art. 2.1 Algemene tijdelijke regeling, versie 28 augustus 2020.

4 Binnen het strafrecht gelden bijvoorbeeld andere bepalingen voor minderjarigen ten opzichte van volwassenen (art. 77a- 77s van het Wetboek van Strafrecht (Sr)) en binnen het civiele recht worden minderjarigen handelingsonbekwaam geacht, zie o.a. art. 1:234 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek (BW).

5 Doorgaans komen gezinnen via de gemeente bij een jeugdhulpaanbieder terecht. Dit kan ook via de huisarts, medisch specialist en de jeugdarts. Zie ook art. 2.3 lid 1 van de Jeugdwet (Jw).

vrijwillig kader voldoende te beschermen, wordt overgegaan tot het gedwongen kader van jeugdhulpverlening.⁶ Binnen het gedwongen kader kunnen kindbeschermingsmaatregelen worden opgelegd door de kinderrechter zonder dat de ouders en de minderjarige hiermee instemmen. De Raad voor de Kinderbescherming is de instantie die een verzoek indient voor een dergelijke kindbeschermingsmaatregel. De OTS en de UHP vallen dus onder deze gedwongen kindbeschermingsmaatregelen. Dit betekent dat wanneer gezinnen met een OTS-procedure of UHP-procedure te maken krijgen en in aanraking komen met de kinderrechter, hier al een intensieve voorgeschiedenis aan vooraf is gegaan. Dit is ook een van de redenen waarom jeugdbeschermingsprocedures ook tijdens de coronapandemie doorgang moesten vinden: juist de meest kwetsbare gezinnen komen op zitting. Daarbij geldt dat, zoals in de interviews door verschillende professionals aan alle zijden werd opgemerkt, gezinnen uit alle geledingen van de samenleving kwetsbaar zijn als het om deze maatregelen gaat, ongeacht opleidingsniveau of financiële situatie. Een OTS kan worden ingesteld wanneer de minderjarige zodanig opgroeit dat zijn of haar ontwikkeling wordt bedreigd.⁷ Hierbij moet de zorg die voor het wegnemen van deze dreiging noodzakelijk is niet of niet voldoende worden geaccepteerd en moet een gerechtvaardigde verwachting bestaan dat binnen een aanvaardbaar te achten termijn de ouder(s) met gezag weer verantwoordelijk voor de verzorging en de opvoeding van de minderjarige kan (kunnen) worden.⁸ De kinderrechter kan ten hoogste één jaar een OTS opleggen.⁹ Wanneer op dat moment de grond nog steeds aanwezig is om een OTS op te leggen, kan de kinderrechter de OTS telkens verlengen met een maximale periode van één jaar.¹⁰ Hoewel de kinderrechter degene is die de OTS kan uitspreken, voert de kinderrechter de OTS niet uit. Dit is de taak van de *gecertificeerde instelling*.¹¹ De gecertificeerde instelling houdt toezicht op de minderjarige tijdens de duur van de

6 In de praktijk is deze openvolging dus niet zo duidelijk te stellen. Dit heeft te maken met het feit dat in de praktijk gebruik wordt gemaakt van 'drang in het vrijwillig' kader, waardoor de grens tussen het vrijwillig en gedwongen kader niet zo eenvoudig te maken is. Zie ook Verkroost 2019.

7 Volgens art. 1:255 lid 1 BW.

8 Art. 1:255 lid 1 sub a jo. art. 1:255 lid 1 sub b BW.

9 Art. 1:258 BW.

10 Art. 1:260 lid 1 BW.

11 Zie o.a. art. 3.2 lid 1 Jw. De daadwerkelijke uitvoering van de maatregel wordt overigens uitgevoerd door de jeugdbeschermers, maar de gecertificeerde instelling is hier verantwoordelijk voor.

kinderbeschermingsmaatregel.¹² Ook de Raad voor de Kinderbescherming blijft betrokken wanneer bijvoorbeeld een (aanvullend) Raadsrapport nodig is. Een medewerker van de gecertificeerde instelling en/of de Raad voor de Kinderbescherming kan daarom in de praktijk ook aanwezig zijn bij een jeugdbeschermingszitting.

Een UHP is een verdergaande maatregel ten opzichte van de OTS.¹³ Bij een machtiging tot een UHP wordt een minderjarige gedurende dag en nacht buiten zijn of haar gezin geplaatst.¹⁴ Een UHP kan zowel gesloten als open zijn. Bij een open UHP kan worden gedacht aan het plaatsen van de minderjarige bij een ander familielid of een pleeggezin. Bij een gesloten UHP wordt een minderjarige in een gesloten accommodatie opgenomen.¹⁵ Deze machtiging tot een UHP kan worden afgegeven wanneer dit noodzakelijk is in het belang van de verzorging en opvoeding van de minderjarige of wanneer onderzoek nodig is voor de geestelijke of lichamelijke gesteldheid van de minderjarige.¹⁶ Ook de UHP kan maximaal één jaar worden opgelegd,¹⁷ en kan telkens met maximaal één jaar worden verlengd.¹⁸ Beide typen UHP behoren tot de zeer urgente zaken waarvan zitting tijdens de coronacrisis is doorgegaan.

Zowel binnen de OTS-procedure als binnen de UHP-procedure hebben ouders en de minderjarige(n) doorgaans *geen* advocaat.¹⁹ Ook onderscheiden jeugd(beschermings)zaken zich ten opzichte van andere zittingen in het feit dat bij zittingen waarbij een minderjarige is betrokken, deze zitting in principe achter gesloten deuren wordt behandeld,²⁰ tenzij de kinderrechter bepaalt dat zwaarwegende belangen aanwezig zijn om de zitting (deels) openbaar te behandelen.²¹

12 Art. 1:262 lid 1 BW.

13 Overigens is het ook mogelijk dat een OTS en een UHP gelijktijdig zijn opgelegd.

14 Art. 1:265a BW.

15 In de zin van art. 6.1.2 lid 1 Jw.

16 Art. 1:165b lid 1 BW.

17 Art. 1:265c lid 1 BW.

18 Art. 1:265c lid 2 BW.

19 Ouders zijn niet verplicht om zich te laten bijstaan door een advocaat: art. 80 lid 1 van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (Rv). Bij een OTS en een UHP is een advocaat niet verplicht. Zie ook www.rechtspraak.nl/Naar-de-rechter/Paginas/Advocaat-wel-of-niet-verplicht.aspx.

20 Art. 803 lid 1 Rv. Binnen jeugdstrafzaken volgt dit uit art. 495b lid 1 van het Wetboek van Strafvordering (Sv).

21 Art. 803 lid 2 Rv.

Het verloop van civiele jeugdzaken tijdens de coronacrisis: drie typen zittingen

Vanaf 17 maart 2020 vonden zittingen in civiele jeugdzaken, zoals OTS- en UHP-zaken, digitaal (waaronder in het begin soms telefonisch) plaats. Voordien werd in het geheel nog geen gebruik gemaakt van digitale middelen. De Rechtspraak was nog onbekend met video-bellen, het overgrote deel van de rechtszalen was niet ingericht voor digitale zittingen, en er was in de beginfase weinig technische ondersteuning. Dit betekende dat er geen digitale, beveiligde infrastructuur aanwezig was om op terug te vallen. Dit zorgde ervoor dat rechters en rechtbankmedewerkers, toen zij vanaf maart 2020 volledig moesten overgaan naar digitale zittingen, in eerste instantie kozen voor het houden van zittingen via een telefoonverbinding. Aan de telefoon sprak de jeugdrechter dan met de betrokken ouder(s) van de minderjarige, de medewerker van de gecertificeerde instelling of de Raad voor de Kinderbescherming en eventueel de aanwezige advocaat of tolk. In de loop van april werd het mogelijk om zittingen digitaal via een beveiligde Skype-verbinding te laten plaatsvinden (Skype for business). Vanuit huis konden betrokkenen dan op een laptop, telefoon of tablet met zowel beeld als geluid aansluiten bij een zitting, waarvoor zij per mail een link met uitnodiging ontvingen (zie ook Dinkelaar 2021). Vanaf 11 mei 2020 werd het weer mogelijk om zeer urgente zaken op de rechtbank plaats te laten vinden. Dit betekende dat civiele jeugdzaken waarbij het ging om een OTS en/of UHP vanwege het urgentieniveau en het kwetsbare karakter van de betrokken rechtzoekenden ook hierbij voorrang kregen. Deze zittingen konden na een aantal aanpassingen in het kader van de ‘anderhalvemeter-samenleving’, zoals plexiglas schermen, weer fysiek plaatsvinden. Wanneer het niet mogelijk was om in de beschikbare ruimtes op de rechtbank een zitting te laten plaatsvinden, werd in enkele gevallen uitgeweken naar een externe locatie.²² Al met al ging het, in tegenstelling tot andere zaken, bij OTS- en UHP-zaken om een relatief korte periode met digitale zittingen van ongeveer zes weken. Naast digitale en fysieke zittingen vonden vanaf 11 mei ook zogenoemde hybride zittingen plaats. Op het moment dat één of meerdere partijen wegens

22 'Tijdelijke algemene regeling zaaksbehandeling Rechtspraak' (versie 24 november 2020), geraadpleegd via [www.rechtspraak.nl/coronavirus-\(COVID-19\)/Paginas/COVID-19-tijdelijke-algemene-regeling-zaaksbehandeling-Rechtspraak.aspx](http://www.rechtspraak.nl/coronavirus-(COVID-19)/Paginas/COVID-19-tijdelijke-algemene-regeling-zaaksbehandeling-Rechtspraak.aspx).

coronaklachten, een mogelijke coronabesmetting of een verhoogd gezondheidsrisico niet fysiek aanwezig konden zijn, kon de rechter ervoor kiezen deze partij digitaal te laten aansluiten.

Eerste bevindingen uit de interviews

Uit de interviews met de professionals komt naar voren dat de zojuist beschreven periode het beste kan worden omschreven met ‘pionieren’ en ‘improviseren’. Ter illustratie kan het voorbeeld worden genoemd van een rechter die nog even snel zo veel mogelijk mobiele telefoons probeerde te verzamelen voordat de rechtbanken sloten, om zittingen toch door te kunnen laten gaan. Een zitting verliep in de beginfase telefonisch en de rechter had vaak meer dan twee of drie telefoons tegelijk in gebruik om alle betrokkenen te laten deelnemen. Een ander voorbeeld is dat van een rechter/teamvoorzitter die wegens uitval zelf op de griffie ging zitten om de intake van zaken te doen. Desalniettemin lijkt de mogelijkheid om de maatregel van OTS en/of UHP dan maar te verlengen zonder partijen te horen weinig te zijn ingezet en bij een aantal rechtbanken ook principieel te zijn geweigerd. Hieruit kan worden opgemaakt dat men de (niet voor niets) zeer urgente zaken zeer serieus nam en niet koos voor de gemakkelijke weg. In de interviews valt op dat dit over het algemeen in eendrachtige samenwerking met de andere professionals gebeurde, passend bij de saamhorigheid die destijds in de samenleving in brede zin was te bespeuren. Er werd naar praktisch werkbaar oplossingen gezocht, waarbij gebruik werd gemaakt van bestaande lokale overlegstructuren tussen de rechtbanken en hun partners in de jeugdketen. Daarin werd besproken op welke manier rechtszaken het beste doorgang konden vinden, hoe digitale zittingen het beste konden worden ingericht, en wat daarin de mogelijkheden, maar ook de beperkingen waren. De uitkomsten hiervan liepen in de pas met de tijdelijke regelingen ter aanvulling op het Procesreglement Familie en Jeugd, die vanuit de Rechtspraak werden opgesteld. Gedurende de crisis zijn er meerdere versies van deze regelingen verschenen, aansluitend op wat er op basis van de coronamaatregelen weer mogelijk was. In de eerste versie van de Tijdelijke regeling Familie en Jeugd, die in april 2020 verscheen, werd bijvoorbeeld ook de mogelijkheid opgenomen voor rechters om OTS- en UHP-maatregelen voor drie maanden te kunnen verlengen

zonder partijen daarbij te horen.²³ Deze ingrijpende maatregel is in latere versies komen te vervallen, toen duidelijk werd dat alternatieven zoals digitale en later hybride zittingen ervoor zorgden dat geplande rechtszaken veelal door konden blijven gaan.²⁴

Wat verder opvalt – en dat is met nadruk een voorlopige indruk – is dat de geïnterviewde professionals uit de advocatuur, de Raad voor de Kinderbescherming en de gecertificeerde instellingen zich in het algemeen in opvallend positieve bewoordingen uitlaten over hoe de rechters het hebben gedaan, gezien de omstandigheden, zelfs in die gevallen waarin werd geoordeeld dat een telefonische of digitale zitting onvoldoende recht deed aan een aantal fundamentele beginselen of zelfs door ‘de ondergrens’ zakte. Dit kan wellicht worden verklaard door de mentaliteit van dat moment, die er voornamelijk een was van ‘schouders eronder’ en ‘roeien met de riemen die we hebben’, en in sommige gevallen ook ‘nood breekt wet’. Veelal was de reden voor een negatief oordeel over het verloop van de zitting gelegen in technische problemen, waarbij er dan nog wel waardering was voor de ‘regie’ die de rechter gegeven deze problemen probeerde te voeren. Desondanks kwam het regelmatig voor dat een verdaging van de zitting nodig was. Geconfronteerd met de vraag of de gang van zaken tijdens de zitting naar hun inschatting de beslissing in de zaak had beïnvloed, antwoordde het overgrote deel van de geïnterviewde professionals dat dit niet het geval was. Dit heeft wellicht mede te maken met het karakter van een OTS- of UHP-procedure, die zich kenmerkt door de aanwezigheid van een lang onderzoekstraject voorafgaand aan de zitting, resulterend in een verzoek van de Raad voor de Kinderbescherming of een gecertificeerde instelling, dat de jeugdrechter toewijst of afwijst. Wel had de gang van zaken tijdens de zitting invloed op de wijze van beroepsuitoefening door de professionals. Meerdere rechters gaven aan ‘kapot te zijn’ na digitale zittingen, omdat digitale zittingen soms meer regie (vooral in de beginperiode: pionieren) en meer inspanning vragen. Advocaten gaven aan dat het moeilijker is om digitaal cliënten bij te staan door het gebrek aan non-verbale communicatie. Het lukt uiteindelijk wel, maar het kost meer inspanning of vergt het aannemen van een zogenoemde ‘coachende rol’. Een medewerker van een gecertificeerde instelling gaf aan dat het voordelig is dat digitale zaken

23 Art. 4 van de Tijdelijke regeling F&J rechtbanken i.v.m. corona (versie 3 april 2020) en art. 2.4 van de Tijdelijke regeling F&J rechtbanken (versie 26 juni 2020).

24 Zie bijvoorbeeld Tijdelijke regeling F&J rechtbanken (versie 3 november 2020).

wat zakelijker zijn, soms ook met meer structuur en minder emotie van rechtzoekenden. Zowel een advocaat als een aantal medewerkers van een gecertificeerde instelling en medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming gaven aan dat het moment vlak voor en na de zitting met de cliënt wordt gemist. Dat moment wordt vaak gebruikt om kort voor of na te bespreken met de betrokken ouders of voogden wat er tijdens de zitting gaat gebeuren of zojuist is gebeurd. Met name voor de doelgroep betrokken in jeugdbeschermingszaken zijn dergelijke momenten belangrijk.

Voorkeur voor fysieke zittingen

Het zal gelet op het voorgaande geen verrassing zijn dat geïnterviewden vrijwel unisono hun voorkeur voor een fysieke zitting uitspreken, vooral omdat het hier gaat om een kwetsbare groep (de vraag of zij de zitting begrijpen, wordt versterkt als deze digitaal is) en vanwege het beladen type zitting (advocaten geven aan dat het belangrijk is voor hun cliënt om de rechter in de ogen te kunnen kijken). Tegelijkertijd worden ook voordelen van digitale zittingen genoemd, die vooral liggen in de effectiviteit, zoals minder reistijd en reiskosten, en omdat zittingen soms meer ‘to the point’ zijn door meer regie vanuit de rechter, betrokkenen in het buitenland kunnen aansluiten en zittingen kunnen doorgaan als een rechtzoekende onverwachts (coronagerelateerd) uitvalt. Zwaardere dan deze voordelen wegen echter de nadelen. De meeste rechters, advocaten en medewerkers vragen zich sterk af of met een digitale zitting rechtzoekenden wel hun ‘day in court’ ervaren. Ook zorgen digitale of hybride zittingen voor kwesties van ‘hoor en wederhoor’. Zo kunnen partijen elkaar bij telefonische zittingen soms niet horen als de ene partij eerder digitaal wordt toegelaten tot de zitting dan de andere. Ook bij hybride zittingen ontstaat er ongelijkheid, omdat slechts een deel van de betrokkenen fysiek in de zittingszaal aanwezig is.

Hier moeten apart nog de kindgesprekken worden genoemd. Deze een-op-eengesprekken van de rechter met de minderjarige vonden bij de meeste rechtbanken zo snel mogelijk weer fysiek plaats, maar er waren ook rechters die vonden dat een digitaal gesprek de voorkeur had. Dit zou beter aansluiten bij de belevingswereld van jeugdigen en voor hen laagdrempeliger zijn. Kinderen die normaal niet kunnen worden bereikt, doen dan wel mee, zodat hier kansen zouden kunnen

liggen. Anderen wijzen op het bezwaar dat er geen zicht is op of de jeugdige zich in een veilige omgeving bevindt.

Voorlopige lijnen uit het onderzoek

Wij konden in deze bijdrage nog slechts verslag doen van de tussenstand in ons onderzoek. Wij wachten onder meer nog op de uitkomsten van de surveys onder rechtzoekenden, die naast de resultaten van de deskresearch en de interviews moeten worden gehouden. Voor conclusies, laat staan een evaluatie, is het dan ook nog te vroeg. Niettemin kunnen wij wel al een aantal voorlopige lijnen benoemen. De eerste is, en dat zal niet verbazen, dat de periode van de eerste golf van de coronacrisis er een was van pionieren en improviseren op de werkvloer van alle betrokken organisaties. Voor een groot deel ging het daarbij om dezelfde omschakeling die vele organisaties in deze periode moesten maken, naar thuiswerken en naar digitaal (samen)werken. Het beeld van deze omschakeling zal niet veel afwijken van het algehele beeld. Bij de ene rechtbank verliep dat wat soepeler dan bij de andere, en hetzelfde gold voor de gebiedsteams van de Raad voor de Kinderbescherming en de gecertificeerde instellingen. Een brede evaluatie is nodig om in kaart te brengen welke succes- en faalfactoren hiervoor zijn aan te wijzen. In ons onderzoek ligt de focus op het belangrijkste moment van interactie tussen de verschillende betrokken actoren: de zitting. Gegeven het gewicht van de beslissing die de rechter mede op basis daarvan zal nemen en de fundamentele rechten van betrokkenen, moeten aan het verloop van de zitting hoge eisen worden gesteld. Daarover zijn de geïnterviewde professionals het hartgrondig eens. Dat geldt ook voor de opvatting dat in de (relatief korte) periode waarin zittingen geheel via telefoon plaatsvonden niet aan deze hoge eisen werd voldaan, en in mindere mate geldt dat ook voor de Skype-zittingen. De opvattingen lopen meer uiteen over de vraag of de problemen tijdens deze typen zittingen ertoe hebben geleid dat door de ondergrens is gezakt, en hoe vaak dit het geval was. De gemelde problemen hadden eerst en vooral betrekking op de beperkingen die inherent zijn aan de communicatie via een aantal telefoons met een relatief groot aantal betrokkenen. Het lijkt erop dat naarmate het aantal betrokkenen groter was en bijvoorbeeld ook tolken moesten worden ingeschakeld, de problemen toenamen. In ieder

geval werd hierdoor de regie die de rechter over het zittingsproces voerde ingewikkelder. Hoewel er over het geheel genomen veel waardering werd uitgesproken voor de inzet en het optreden van rechters, is er ook de nodige kritiek op de regievoering tijdens de digitale zittingen. Alle genoemde problemen werden nog eens versterkt door technische perikelen, zowel aan de kant van de rechtbank als aan de kant van de andere (digitaal) aanwezigen, zoals wegvallende internetverbindingen. Tot slot worden nog andere nadelen van digitale communicatie genoemd, met name de afwezigheid van non-verbale communicatie en het contact met betrokkenen voorafgaand aan en na afloop van de zitting.

In het brede onderzoek, dat zoals gezegd ook betrekking heeft op strafzaken en vreemdelingenzaken, zal nog in kaart worden gebracht welke maatregelen de Rechtspraak (en voor zover het vreemdelingenzaken betreft ook de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State) heeft genomen om het werk van rechters (o.a. technisch en organisatorisch) te ondersteunen. Vooruitlopend daarop kan voor het jeugdbeschermingsrecht worden geconstateerd dat dit onder meer bestond uit de totstandkoming van de benodigde aanvullingen op het Procesreglement Familie en Jeugd en door OTS- en UHP-zaken direct aan te wijzen als zeer urgente zaken. Dit laatste heeft ertoe geleid dat de periode van digitale zittingen nog geen twee maanden heeft geduurd, en dat is relatief kort in vergelijking met andere zaken. Vanaf dat moment vonden zittingen weer fysiek plaats, waarbij soms sprake is van een hybride zittingsvorm, waarbij een deel van de betrokkenen digitaal en een ander deel fysiek in de zittingszaal aanwezig is. Dat komt ook nu nog steeds voor en een deel van de professionals ziet hier mogelijkheden voor de toekomst. Dit lijkt vooralsnog een belangrijk leerpunt te zijn uit de coronaperiode. Het is daarbij echter duidelijk dat nader onderzoek, en vooral ook een discussie tussen professionals over de voorwaarden waaronder digitale interactie wel of niet wenselijk en verantwoord is, nodig is.

Daarbij kan aansluiting worden gevonden bij internationaal onderzoek naar de ervaringen met digitale zittingen, ook wel geduid met de term 'Remote Justice'. Inzichten uit onderzoek naar Remote Justice richten zich onder meer op de mate van participatie onder rechtzoekenden en ervaren betrokkenheid in (gedeeltelijk) digitale procedures (McKeever 2020; Bannon & Adelstein 2020; Byrom 2020). Met name onder kwetsbare rechtzoekenden, zoals rechtzoekenden betrok-

ken in OTS- en UHP-procedures, zijn er indicaties dat zij worden belemmerd in hun participatie ter zitting en zich ook in mindere mate betrokken voelen digitaal. Zowel technische problematiek als problematiek gerelateerd aan de persoon van de rechtzoekende, zoals emotionele of intellectuele factoren, kan in dit verband meespelen (McKeever 2020; Bannon & Adelstein 2020; Byrom 2020). In ons onderzoek zullen wij deze inzichten meenemen en aanbevelingen doen voor de toekomst, waarin digitale of hybride zittingen hopelijk niet meer nodig zullen zijn, maar misschien wel soms gewenst.

Literatuur

Bannon & Adelstein 2020

A. Bannon & J. Adelstein, 'The impact of video proceedings on fairness and access to justice in court', *Brennan Center for Justice* 10 september 2020, brennancenter.org.

Bannon & Keith 2021

A.L. Bannon & D. Keith, 'Remote court: Principles for virtual proceedings during the Covid-19 pandemic and beyond', *Northwestern University Law Review* (114) 2021, afl. 6, p. 1887-1892.

Byrom 2020

N. Byrom, *What we know about the impact of remote hearings on access to justice. A rapid evidence review* (briefing paper), Londen: Nuffield Family Justice Observatory 2020.

Dinkelaar 2020

I. Dinkelaar, 'Soundcheck voor de rechtspraak', *Trema* 2020, afl. 3 (themanummer *Covid*), p. 5-6, <https://nvvr.org/nieuws/trema-1>.

Hammerstein 2020

F. Hammerstein, 'Overpeinzingen bij een crisis', 2 april 2020, www.ru.nl/cpo/verderdenken/columns/overpeinzingen-crisis.

McKeever 2020

G. McKeever, 'Remote justice? Litigants in person and participation in court processes during Covid-19', *MLR Forum* 3 augustus 2020, modernlawreview.co.uk.

Verkroost 2019

D.S. Verkroost, 'Jeugdhulpverlening met "zachte drang": duidelijkheid vereist', *Tijdschrift voor Jeugdrecht* 2019, afl. 1, p. 17-24.

Sekswerk ten tijde van corona

De impact van de lockdown op sekswerkers

*Roos de Wildt**

Vanwege de maatregelen om verspreiding van COVID-19 tegen te gaan was sekswerk in Nederland niet toegestaan tussen 23 maart en 1 juli 2020, en tussen 15 december 2020 en 19 mei 2021. Al snel na aanvang van de eerste lockdown volgden signalen dat sekswerkers als gevolg van het verbod in een kwetsbare situatie terecht waren gekomen. Zij leken zelden aanspraak te kunnen maken op financiële regelingen die door de overheid in het leven waren geroepen om werkenden en werkgevers tijdens de lockdown te ondersteunen. Sommige sekswerkers zouden als gevolg niet langer geld voor voedsel en onderdak hebben. Andere zouden er door gebrek aan inkomsten voor kiezen om, ondanks de maatregelen, door te werken, met alle risico's van dien. Deze zorgwekkende geluiden vormden de aanleiding om in de zomer en herfst van 2020 onderzoek te doen naar sekswerk ten tijde van corona.¹ Centrale vragen in dit onderzoek waren: Wat was de impact van de lockdown op de situatie van sekswerkers? En hoe ging het met sekswerkers toen zij 1 juli 2020 (tijdelijk, zo bleek later) weer aan het werk mochten?

In het kader van dit onderzoek werd een deskresearch uitgevoerd om zicht te krijgen op de impact die de coronamaatregelen hadden op sekswerk in Nederland en wereldwijd. Signalen uit publicaties van netwerken die de belangen van sekswerkers behartigen en berichten in de media werden gebruikt voor het vormgeven van een enquête gericht op sekswerkers en exploitanten. De resultaten van de enquête

* Dr. R. de Wildt is senior onderzoeker bij het Verwey-Jonker Instituut.

1 Roos de Wildt, Suzanne Andeweg en Frouke Sondejker van het Verwey-Jonker Instituut hebben dit onderzoek uitgevoerd in samenwerking met de gemeente Tilburg en de klankbordgroep Seksworks, gevormd door (voormalig) sekswerkers uit Brabant. Tijdens en na de lockdown in het voorjaar van 2020 was de gemeente Tilburg op zoek naar concrete beleidsadviezen gericht op de ondersteuning van sekswerkers tijdens lockdowns en in herstartperiodes. Het onderzoek is ondersteund door ZonMw binnen de programmalijn 'Wetenschap voor de praktijk: praktijkimpulsen en beleidsvragen'.

gaven een beeld van de impact van de coronamaatregelen op sekswork en de ondersteuningsbehoeften van sekswerkers in Nederland. Dit beeld is verder uitgediept in interviews met zeven sekswerkers, twee exploitanten, een sociaal verpleegkundige van de GGD en een lid van platform SeksworkExpertise. Uit deze interviews zijn beleidsadviezen voortgekomen gericht op de positieverbetering van sekswerkers ten tijde van corona.

Uit de enquête kwam naar voren dat minder dan de helft van de sekswerkers tijdens de eerste lockdown nog genoeg inkomsten had om in basisbehoeften te voorzien. Sekswerkers in financiële nood deden veelal een aanvraag voor financiële steun, maar minder dan een derde van deze aanvragen werd goedgekeurd. Ook liet de enquête zien dat het mentaal welzijn van sekswerkers aanzienlijk daalde tijdens de lockdown. Het welzijn van sekswerkers bleef na de herstart veelal onder het oude niveau, en sekswerkers lieten via de enquête weten dat zij in sommige gevallen ook nog steeds minder klandizie en inkomsten hadden. Aan deze inzichten wordt in dit artikel diepgang gegeven door de bevindingen uit de interviews te beschrijven. Het artikel is daarmee gericht op de ervaringen van sekswerkers tijdens de eerste lockdown, in het voorjaar van 2020, en de weken nadat sekswerkers weer aan de slag mochten, vanaf 1 juli 2020.²

Eerst wordt ingegaan op de situatie van sekswerkers tijdens de lockdown: het gebrek aan inkomsten uit sekswork en aan noodsteun en de daaruit voortvloeiende beslissing van sommige sekswerkers om door te werken. Vervolgens wordt de situatie van sekswerkers in de eerste weken na de lockdown beschreven; er wordt stilgestaan bij de werkwijze van sekswerkers, de klanten en de financiële situatie en het welzijn van sekswerkers. Het artikel sluit af met een conclusie.

De situatie van sekswerkers tijdens de lockdown

Geen inkomsten uit sekswork

De coronamaatregelen hebben een grote impact gehad op de situatie van sekswerkers, niet in de laatste plaats op hun financiële situatie. De inkomsten van zes van de zeven geïnterviewde sekswerkers vielen tij-

2 Delen van dit artikel zijn reeds gepubliceerd in De Wildt e.a. 2020.

dens de lockdown in het voorjaar van 2020 in één keer volledig of bijna volledig weg. Eén geïnterviewde sekswerker had een fulltimebaan buiten de seksbranche en verloor enkel extra inkomsten.

Het wegvallen van inkomen had ingrijpende gevolgen. Een sekswerker beschreef:

‘Mijn werk als sekswerker is mijn enige inkomen. Ik had door dat inkomen wel voldoende spaargeld, en het ging daardoor wel goed. Maar omdat ik niet wist hoe lang het zou duren heb ik wel mijn appartement opgezegd en woon ik nu deels bij mijn vriend en deels bij mijn beste vriend, want mijn appartement was mijn hoogste last en ik wist niet hoe lang het zou duren.’

Alle zes sekswerkers die hun inkomsten (bijna) volledig uit sekswerk haalden, hebben hun spaargeld aangesproken. Drie sekswerkers hebben daarnaast leningen afgesloten, tijdelijk geen rente en aflossing over hun hypotheek betaald en/of klanten krediet laten verstrekken. Klanten betaalden dan alvast een bedrag waarvoor zij in de toekomst diensten af zouden kunnen nemen. Een respondent vertelde:

‘Ik had klanten die krediet aankochten voor 1500 euro. Die zeiden: dan maak ik dat over en dan kom ik dat na de lockdown opmaken. (...) Ja ik heb niks anders. Ik heb ook spaargeld en leningen moeten aanspreken. Van mijn spaargeld was op een gegeven moment echt niks meer over. Ik heb bij mijn hypotheek aangegeven dat ze dat drie maanden konden opschorten, dat scheelde al. Nu ben ik dat aan het afbetalen. Met allemaal betalingsregelingen.’³

Hoewel sekswerkers aangaven dat zij de betalingsregelingen met hypotheekverstrekkers of klanten niet als problematisch ervoeren, zorgt het er wel voor dat zij nog maanden, en in een enkel geval jaren, te maken hebben met extra kosten die voortkomen uit de lockdown. Daarbij gaven sekswerkers aan dat zij stress ervoeren nu zij hun spaargeld (volledig of voor een deel) hebben aangesproken.

3 Deze hypotheek was niet op inkomsten uit sekswerk afgesloten. Vaak wordt sekswerk in verband gebracht met criminele activiteiten en onzekerheid van inkomsten. Dit maakt dat banken veelal geen leningen en hypotheekleningen verstrekken aan sekswerkers.

Noodsteun beperkt toegankelijk

Hoewel inkomsten uit sekswork wegvielen, konden sekswerkers in veel gevallen geen aanspraak maken op financiële steun.

Tijdens de eerste lockdown ondersteunde het kabinet (zelfstandig) ondernemers met tijdelijke financiële regelingen. Onder meer via de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo). De Tozo-regeling was gericht op zelfstandig ondernemers, waaronder zzp'ers, en voorzag in een aanvullende uitkering voor levensonderhoud als het inkomen van een zelfstandig ondernemer door de coronacrisis tot onder het sociaal minimum daalde en in een lening voor bedrijfskapitaal om liquiditeitsproblemen als gevolg van de coronacrisis op te vangen.⁴ De Tegemoetkoming Ondernemers Getroffen Sectoren COVID-19 (TOGS) richtte zich op ondernemers die directe schade ondervonden van diverse kabinetsmaatregelen om het coronavirus in te dammen. Deze specifieke groep ondernemers kon een eenmalige tegemoetkoming van € 4.000 netto krijgen om hun vaste lasten te betalen.⁵ Ook konden ondernemers via de Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid (NOW) een groot deel van hun loonkosten vergoed krijgen als ze verwachten ten minste 20% omzet te verliezen.⁶

Sekswerkers die volgens opting-in werkten, hadden geen recht op de Tozo-regeling. Bij opting-in is er geen sprake van een dienstverband tussen een exploitant en een sekswerker, maar ook niet van zzp-schap, en kan de sekswerker zich niet inschrijven bij de Kamer van Koophandel. De exploitant houdt belastingen en de premie zorgverzekering in voor de sekswerker en draagt deze af aan de Belastingdienst. Opting-in is veelal verplicht voor sekswerkers werkzaam in een seksclub, massagesalon, privéhuis, sauna of bij een escortservice. Met de sluiting van deze bedrijven viel het inkomen van via opting-in werkende sekswerkers volledig weg. En hoewel zij belasting betaalden, konden zij geen aanspraak maken op de door het kabinet genomen economische

4 'Informatie over de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo)', www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiele-regelingen/overzicht-financiele-regelingen/tozo.

5 'Tegemoetkoming Ondernemers Getroffen Sectoren COVID-19 (TOGS)', www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiele-regelingen/overzicht-financiele-regelingen/togs.

6 'Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid (NOW)', www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiele-regelingen/overzicht-financiele-regelingen/now.

maatregel voor zzp'ers (Tozo). Op dezelfde wijze konden exploitanten ook geen aanspraak maken op de ondernemersregelingen, zoals de NOW, omdat zij geen werkgever zijn. Sekswerkers werkzaam via opting-in werden daarom doorverwezen naar algemene bijstand.⁷ In publicaties van SekswerkExpertise en verschillende media werd gemeld dat sekswerkers algemene bijstand niet als een fijne optie ervoeren, onder meer omdat hiervoor eerst spaargeld moet worden opgemaakt, terwijl het wenselijk is om spaargeld als buffer te houden.⁸ Sekswerkers worden namelijk veelal geweerd bij financiële diensten en kunnen zich bijvoorbeeld niet verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid. Deze risico's moeten zij uit hun eigen middelen kunnen dekken. Wie als zelfstandige staat ingeschreven bij de Kamer van Koophandel kon aanspraak maken op de Tozo-regeling als aan het urencriterium van minimaal 1.225 uur per jaar werken werd voldaan. Veel sekswerkers vielen door dit urencriterium buiten de boot.⁹ Bovendien eiste de Tozo dat sekswerkers alle benodigde vergunningen hebben,¹⁰ wat vaak niet het geval is voor sekswerkers die vanuit huis werken, bijvoorbeeld omdat zij om privacyoverwegingen geen openbare vergunning willen aanvragen,¹¹ of een vergunning niet kan worden aangevraagd, of niet wordt toegekend.¹²

De moeilijkheden met het aanvragen van noodsteun komen terug in de ervaringen van de zeven geïnterviewde sekswerkers. Drie sekswerkers vroegen noodsteun aan. Vier sekswerkers deden dat niet. Eén sekswerker zag van een aanvraag voor noodsteun af omdat zij geen belasting over haar sekswerk betaalde en dit slechts als bijbaan zag. De overige drie sekswerkers die geen aanvraag voor noodsteun indieden, droegen wel belasting af. Desondanks hebben zij geen aanvraag

7 Sekswerkers werkzaam via opting-in geven aan dat zij voor de coronacrisis ook al problemen ondervonden met het aanvragen van financiële ondersteuning, bijvoorbeeld bij zwangerschap of ziekte.

8 'Report Survey income support sex workers', <https://sekswerkexpertise.nl/report-survey-income-support-sex-workers-10-06-2020/> en 'Gemeente Utrecht schiet sekswerkers financieel te hulp', www.rtvutrecht.nl/nieuws/2058910/gemeente-utrecht-schiet-sekswerkers-financieel-te-hulp.html.

9 'Report Survey income support sex workers', <https://sekswerkexpertise.nl/report-survey-income-support-sex-workers-10-06-2020/>.

10 'Informatie over de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo)', www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiele-regelingen/overzicht-financiele-regelingen/tozo.

11 Vergunningsaanvragen worden veelal met de persoonsgegevens van de aanvrager op internet gepubliceerd.

12 Een reden om een vergunning niet toe te kennen kan zijn dat er al een seksinrichting in de gemeente aanwezig is.

voor noodsteun ingediend, omdat zij de aanvraagprocedure ontoegankelijk vonden, in de veronderstelling waren dat zij toch niet in aanmerking zouden komen, of over spaargeld beschikten en daarom geen beroep op noodsteun wilden doen.

Sekswerkers die via opting-in actief zijn, hebben niet deelgenomen aan interviews in het kader van dit onderzoek, maar zijn hard getroffen door de coronacrisis omdat zij geen noodsteun aan konden vragen. Dit wordt bevestigd door een geïnterviewde exploitant van een escortbedrijf die drie dames en drie heren voor zich had werken via opting-in.

Drie van de zeven sekswerkers die in het kader van dit onderzoek zijn geïnterviewd, hebben wel financiële steun aangevraagd. Eén sekswerker vroeg algemene bijstand aan. Zij zag af van het aanvragen van Tozo omdat ze niet voldeed aan het urencriterium.¹³ Op haar aanvraag voor algemene bijstand heeft deze sekswerker geen reactie ontvangen. Twee andere sekswerkers deden wel een aanvraag voor Tozo. Zoals beschreven, voorziet de Tozo in een aanvullende uitkering voor levensonderhoud als het inkomen door de coronacrisis tot onder het sociaal minimum daalt en in een lening voor bedrijfskapitaal om liquiditeitsproblemen als gevolg van de coronacrisis op te vangen.¹⁴ De twee sekswerkers die een Tozo-aanvraag indienden, werken beiden als zzp'er, staan geregistreerd bij de Kamer van Koophandel en betalen al jaren belasting over hun inkomsten uit sekswork. Hun aanvragen, één in Breda en één in Tilburg, zijn beide toegekend. Een van deze sekswerkers staat onder haar nevenactiviteiten en dus niet als sekswerker bij de Kamer van Koophandel geregistreerd. Zij is ervan overtuigd dat dit haar aanvraag positief heeft beïnvloed.

Desalniettemin kijken beide sekswerkers kritisch naar de Tozo-regeling. Zij kennen verschillende sekswerkers van wie de aanvraag niet is toegekend en hebben het idee dat Tozo-aanvragen van sekswerkers extra kritisch zijn bekeken.

De beperkte noodsteun voor sekswerkers zorgde voor verbittering bij een aantal sekswerkers. Zij vroegen zich af of ze hun inkomsten in de toekomst nog wel aan zouden moeten geven. Ook maakten sekswerkers zich expliciet zorgen over een eventuele tweede golf van besmet-

13 Het urencriterium houdt in dat een zzp'er het afgelopen jaar minimaal 1.225 uur per jaar (24 uur per week) als zelfstandige werkzaam moet zijn geweest.

14 'Informatie over de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo)', www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiele-regelingen/overzicht-financiele-regelingen/tozo.

tingen met COVID-19 en daaropvolgende maatregelen, omdat zij niet langer over een buffer beschikten om nog een periode zonder werk en financiële steun op te kunnen vangen. Niet lang na de afronding van het onderzoek zijn inderdaad nieuwe maatregelen afgekondigd. Sekswerk werd wederom verboden. Dit keer voor een periode van vijf maanden.

Doorwerken tijdens de lockdown

Tijdens een webinar gericht op de uitwisseling van de ervaringen van sekswerkers ten tijde van corona komt naar voren dat sekswerkers wereldwijd zich vanwege het gebrek aan financiële steun genoodzaakt voelen om door te werken.¹⁵ Sekswerkers gaven aan dat zij het risico op besmetting met het coronavirus en risico's kenmerkend voor werk in het illegale circuit verkiezen boven zware financiële problemen. De sociaal verpleegkundige van de GGD zag dat veel sekswerkers tijdens de lockdown in het voorjaar van 2020 hebben doorgewerkt. Van de zeven geïnterviewde sekswerkers kozen er drie voor om niet door te werken. 'Ik kon niet werken, mocht niet werken, dus ik heb niet gewerkt', vertelt één sekswerker, en ook de andere twee sekswerkers die tijdens de lockdown niet doorgewerkt hebben, gaven aan de regels van de lockdown niet te willen overtreden en geen risico te willen lopen om betrapt te worden en zichzelf of anderen te besmetten met COVID-19.

Vier sekswerkers hebben wel doorgewerkt tijdens de lockdown. Zij kregen allen geen noodsteun. Een van de sekswerkers deed dit geheel binnen de beperkende maatregelen van de lockdown door digitaal te werken. Zij vertelt: 'Ik heb dingen online gedaan. Als meesteres gaf ik klanten opdrachten. Dan moeten ze een filmpje maken. En dan stuurde ik een tikkie.' Deze sekswerker had niet eerder via whatsapp gewerkt en kwam op dit idee toen zij andere sekswerkers zag adverteren met online diensten. De andere drie sekswerkers die tijdens de lockdown doorwerkten, spraken wel fysiek met klanten af. Redenen om door te werken varieerden. Eén sekswerker voelde zich genoodzaakt: 'Je moet wel als je niks anders hebt.' Voor een andere

15 Dit webinar is op 27 mei 2020 georganiseerd door Sex Work Donor Collaborative (SWDC) en Global Network of Sex Work Projects (NSWP): www.nswp.org/news/webinar-supporting-sex-workers-rights-the-time-covid-19.

sekswerker was de situatie de eerste weken nog niet zo nijpend, maar deze sekswerker zag juist toen mogelijkheden om meer inkomsten te verwerven: 'Ik zag het wel als een kans. Er waren geen clubs, geen raamaanbod meer. Dat was allemaal verdwenen en de behoeftes blijf je toch houden.'

De sekswerkers die doorwerkten, hadden niet veel zorgen over corona. Een erotisch masseuse geeft aan: 'Als sekswerker werk je al heel hygiënisch, en het gaat voor mij om massages en niet om mond-op-mond contact, dus ik kan makkelijker afstand houden.' De drie sekswerkers hadden daarentegen wel zorgen over politiecontroles en eventueel daaropvolgende maatregelen, zoals verlies van een sociale huurwoning als zou uitkomen dat een sekswerker thuis klanten ontving. Ook deelden zij verhalen van andere sekswerkers over uitbuiting door klanten die dreigden doorwerkende sekswerkers aan te geven bij de politie als zij niet voor weinig geld diensten zouden leveren of seksuele diensten zouden verlenen die de persoonlijke grenzen van sekswerkers overschreden. Ten slotte vertelden sekswerkers over ervaringen van andere sekswerkers met geweld, waarna niet naar de politie werd gestapt.

Om dergelijke risico's zo klein mogelijk te maken, spraken twee sekswerkers enkel met vaste klanten af die zij vertrouwden. De derde sekswerker sprak voornamelijk met vaste klanten af en in beperkte mate met nieuwe klanten. Deze sekswerker had altijd telefonisch contact met de nieuwe klant alvorens af te spreken en keek of het nummer waarmee de klant belde niet recentelijk was aangemaakt, omdat deze sekswerker de ervaring had dat de politie nieuwe nummers gebruikt om contact te leggen.

Situatie van sekswerkers na tijdelijke opheffing van de beperkende maatregelen voor contactberoepen

Begin mei 2020 werden de beperkende maatregelen versoepeld. Alle contactberoepen mochten weer aan het werk, met uitzondering van de sekswerkers.¹⁶ Verschillende sekswerkers vonden het lastig dat zij later van start mochten en daarmee anders werden behandeld dan de overige contactberoepen. Een sekswerker vertelde: 'Ik vind het een

¹⁶ 'Vermijd drukte, houd 1,5 meter afstand', www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/05/06/vermijd-drukke-houd-15-meter-afstand.

discriminerende maatregel. Dat massage wel mocht maar wij niet. Maar ik ben het ondertussen wel gewend, dat stigma.' Ook een andere sekswerker verklaarde de uitzonderingspositie van sekswerkers met betrekking tot de heropening door stigmatisering:

'Ik denk wel dat vooroordelen en stigma's rondom sekswerkers meespelen in het besluit dat sekswerkers dan pas later mogen starten. Zoals het beeld van sekswerkers dat ze losbandig en onverantwoordelijk zouden zijn en niet met maatregelen zouden kunnen werken die de verspreiding tegen- gaan. Terwijl sekswerkers juist heel verantwoordelijk zijn en daar goed mee omgaan.'

Uiteindelijk versoepelden bijna alle maatregelen eerder dan gepland door dalende coronacijfers. Sekswerkers mochten per 1 juli 2020 weer aan de slag. De situatie van sekswerkers in de eerste weken na deze heropening, die later tijdelijk bleek te zijn aangezien sekswerk per 15 december weer voor vijf maanden werd verboden, wordt hieronder beschreven.

Werkwijze na heropening

Alle zeven sekswerkers zetten hun werk vanaf 1 juli weer voort, al dan niet na een onderbreking tijdens de lockdown. Twee sekswerkers maakten zich zorgen over besmetting met COVID-19. Een van hen vertelde: 'Toen ik weer opnieuw moest, nou ja, kon gaan werken, vond ik het wel heel eng.' Zij vroeg zich af of klanten het wel eerlijk aan zouden geven als zij klachten zouden hebben.

Verscheidende sekswerkers gaven aan dat zij behoefte hadden aan een protocol voor zichzelf en voor klanten die wellicht twijfels hadden over de veiligheid van bezoek aan een sekswerker:

'Iets van geruststelling over hoe sekswerk wordt gezien en waarom het wél veilig kan en dat het dan ook veilig is, dat zou fijn zijn en dat mis ik nu. Ik heb nu zelf verzonnen hoe ik veilig aan sekswerk kan doen.'

In de aanloop naar de heropening van de seksbranche vond overleg plaats tussen een aantal sekswerkers, exploitanten en vertegenwoordigers van onder meer SekswerkExpertise, het Samenwerkend Overleg

Raamexploitanten (SOR) en de Vereniging Exploitanten Relaxbedrijven (VER). Zij hebben een protocol voor sekswerkers ontwikkeld, met richtlijnen om de verspreiding van het coronavirus door sekswerkers tegen te gaan. Dit protocol is niet via de overheid, maar wel onder sekswerkers verspreid.

Daarnaast namen sekswerkers individueel verschillende maatregelen om besmetting met COVID-19 van henzelf en klanten tegen te gaan. Sekswerkers zeiden afspraken af als zij zelf verkouden waren of andere klachten hadden. En de meeste sekswerkers vroegen klanten voorafgaand aan een afspraak naar klachten: 'Ik doe het een beetje luchtig. Dan zeg ik: "als je klachten zou hebben dan zou je het wel eerlijk tegen me zeggen hè". ' Dergelijke open communicatie met betrekking tot een mogelijk risico op COVID-19 pasten verschillende sekswerkers ook al toe om de kans op een soa te verkleinen.

Sommige sekswerkers namen daarnaast aanvullende maatregelen, zoals: enkel afspreken met vaste klanten met wie een vertrouwensband is, afspraken van een aantal uur maken in plaats van meerdere korte afspraken, een mondkapje dragen (met name bij oudere of kwetsbare klanten), desinfecterende gel gebruiken, verplicht douchen voor en na de afspraak, temperatuur meten en niet zoenen.

Klanten na de heropening

Sekswerkers gaven aan dat de heropening er enerzijds voor zorgde dat veel klanten contact zochten om een afspraak te maken. Anderzijds vonden sommige klanten het spannend om weer af te spreken en hadden zij veel vragen over veiligheid en maatregelen.

Alle geïnterviewde sekswerkers maakten als eerste afspraken met vaste klanten. Een aantal weken na de heropening van 1 juli 2020 gaven drie sekswerkers aan dat zij minder klanten hadden dan voor de lockdown. Voor twee van de drie sekswerkers was dat een bewuste keuze om meer rust te hebben en minder risico te lopen op een coronabesmetting, via contact met klanten. De derde sekswerker wilde meer klanten ontvangen, maar merkte dat oudere en kwetsbare klanten, voor wie besmetting met het coronavirus met name risicovol is, nog geen afspraken maakten. Deze drie sekswerkers hadden om verschillende redenen dus minder inkomsten dan voor de lockdown.

Drie sekswerkers gaven aan dat zij een aantal weken na de heropening qua inkomsten weer op hetzelfde niveau zaten als voor de lockdown. Zij werden voor voldoende afspraken benaderd en één sekswerker gaf aan dat er zelfs meer klanten leken te zijn:

'Ik merk ook wel dat ik best veel wordt gebeld. Ik heb ook wel het idee dat het voor mannen moeilijker te krijgen is omdat discotheken gesloten zijn, omdat ook uitgaan dood is. En ik hoor het ook wel van collega's dat ze het druk hebben.'

De ervaringen van de geïnterviewde sekswerkers na de heropening varieerden dus. Waar de een worstelde met het vinden van voldoende klanten, had de ander genoeg mogelijkheden en hielden sommigen zelfs werk af.

Sekswerkers noemden een aantal veranderingen in het contact met klanten ten opzichte van de periode van voor de lockdown. De sekswerker die tijdens de lockdown voor het eerst online werkte als BDSM-meesteres wilde dit na de lockdown deels proberen door te zetten. Een sekswerker met een aantal klanten in België gaf aan dat de verschillende maatregelen ten aanzien van sekswerk in verschillende landen ervoor hebben gezorgd dat sekswerkers en klanten meer de grens oversteken. Deze sekswerker ging in de week voor de heropening geregeld naar België om met Belgische klanten af te spreken, omdat de seksbranche daar reeds was vrijgegeven. Ten slotte noemde een sekswerker dat sommige klanten zich eenzaam voelden als gevolg van de beperkende maatregelen. Deze sekswerker werd ook meer benaderd door vaste klanten die vroegen om samen uitstapjes te maken:

'Gisteren was er ook een klant die vroeg of ik ook aan dagbesteding deed. Hij is een vaste klant. Nu is hij gepensioneerd en vrijgezel, met weinig vrienden. Hij vond het wel leuk om naar het museum te gaan en een hapje te eten. We hebben daarnaast ook wel seks eens in de 5 of 6 weken zoals we normaal deden.'

Financiële situatie en welzijn na heropening

Alle zeven sekswerkers gaven aan dat hun inkomen uit sekswerk een aantal weken na de heropening van 1 juli 2020 weer redelijk tot goed

was. Sommigen van hen moesten echter nog leningen afbetalen die tijdens de lockdown in het voorjaar waren afgesloten en spaargeld aanvullen dat in deze periode was opgegaan. Deze sekswerkers maakten zich in het bijzonder zorgen over een nieuwe lockdown en vroegen zich af of zij in dat geval hun vaste lasten nog wel zouden kunnen betalen. Een aantal sekswerkers regelde bewust ook inkomsten anders dan uit sekswork en hoopte zo minder kwetsbaar te zijn in de toekomst.

Bij het merendeel van de sekswerkers was het welzijn een aantal weken na de heropening op 1 juli 2020 weer terug op het oude niveau. Een van hen vertelde:

'Ik was best down in de laatste maand van de lockdown, had nergens echt zin meer in. Ik zag het nut niet meer in van dingen. En nu voelde ik me weer nuttig. Ik had weer effect op mensen, kon weer iemand een fijne tijd bezorgen. Dat gaf weer voldoening.'

Drie sekswerkers gaven echter aan dat zij zich in de weken na de heropening nog steeds minder goed voelden dan in de periode voor de lockdown. Dit weten zij met name aan zorgen over leningen en spaargeld en aan angst voor een nieuwe lockdown waarin zij niet langer over financiële buffers zouden beschikken omdat deze in de eerste lockdown al zijn aangesproken. Deze nieuwe lockdown is ook daadwerkelijk gekomen.

Conclusie

Sekswerkers hebben de lockdown als een stressvolle periode ervaren. Verschillende sekswerkers gaven aan dat zij het gevoel hadden dat sekswerkers werden achtergesteld. Het was moeilijk om noodsteun toegekend te krijgen en toen de regels begin mei 2020 weer versoepeld werden, mochten alle contactberoepen aan het werk, behalve de sekswerkers. Sekswerkers waren verheugd toen zij per 1 juli 2020 hun werk weer mochten hervatten. Wel maakten zij zich zorgen over een mogelijke tweede lockdown. Sekswerkers beschikten veelal niet meer over spaargeld, nadat zij dit in de eerste lockdown hadden moeten aanspreken, en kampten tegelijkertijd met verplichtingen om de in de eerste lockdown afgesloten leningen terug te betalen.

Op 15 december 2020 ging Nederland een tweede lockdown in om het zich snel verspreidende coronavirus een halt toe te roepen.¹⁷ Sekswerkers mochten uiteindelijk tot 19 mei 2021 hun werkzaamheden niet uitoefenen. Uit interviews met sekswerkers in deze periode, gevoerd na de afronding van het hier beschreven onderzoek, komt naar voren dat financiële steun voor sekswerkers in deze tweede lockdown niet verbeterd was, meer sekswerkers in financiële nood verkeerden omdat zij niet langer over spaargeld maar wel over eerder afgesloten leningen beschikten, en niet-doorwerken voor veel sekswerkers geen optie meer was. Ook tijdens de tweede lockdown bracht doorwerken, door het verbod op sekswerk, echter extra risico's op uitbuiting en geweld met zich mee.

Sekswerkers pleiten ervoor dat sekswerk gewoon als werk wordt benaderd. De slecht toegankelijke noodsteun voor sekswerkers tijdens de coronacrisis en het feit dat zij later dan alle andere contactberoepen weer aan het werk mochten, hebben laten zien dat sekswerk nog niet als ieder ander contactberoep wordt benaderd. Nu dit blootligt, de nadelige gevolgen duidelijk zijn en de urgentie helder is, dient de kans zich aan om daar verandering in te brengen.

Literatuur

De Wildt e.a. 2020

R. de Wildt, S. Andeweg & F. Sondeijker, *De impact van de coronacrisis op sekswerk. Een onderzoek onder sekswerkers en exploitanten in Hart van Brabant*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2020.

¹⁷ 'Lockdown om contacten tot een minimum te beperken', www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/12/14/lockdown-om-contacten-tot-een-minimum-te-beperken.

Summaries

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published six times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Justice and Security in cooperation with Boom juridisch. Each issue focuses on a central theme related to judicial policy. The section Summaries contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue (no. 3, 2021) is *The (lasting) consequences of the corona pandemic*.

The pandemic as a criminological experiment. The development of crime during one year of corona measures

Edwin Kruisbergen, Marco Haas, Lisa van Es and Joanieke Snijders

The social abstinence imposed by governments in many countries in response to the corona pandemic raises interesting questions and research opportunities. One of those questions is how crime develops in times of forced stay at home and reduced social interaction. That question is the focus of this article. In their analysis, the authors use police data from the Corona Crime Change Monitor for twelve 'corona months' (mid-March 2020-mid-March 2021) and compare the development of crime in that period with the development in the same period a year earlier.

Stay home, stay safe? The consequences of Covid-19 measures on domestic violence in the Netherlands

Anne Coomans, Sjoukje van Deuren, Meintje van Dijk, Steve van de Weijer, Arjan Blokland, Carlijn van Baak, David Kühling, Rosanne Bombeld and Veroni Eichelsheim

Since the outbreak of the Covid-19 virus in March 2020, there have been concerns worldwide about an increase in domestic violence and child abuse as a result of the measures taken to combat the pandemic. This article is based on a systematic study of the impact of the Covid-19 crisis on the magnitude, nature and severity of domestic violence. A brief overview of the literature is presented as a basis for the assumptions made about a possible increase in domestic violence. The design of the study is discussed as well as the first descriptive results and trends. The authors come to the preliminary conclusion that there is no deviating trend compared to domestic violence reports

in 2019, the year prior to the outbreak of the pandemic. The future direction of the research project is also discussed.

Compliance with COVID-19 mitigating measures in the Netherlands

Joska Appelman, Kiki Bijleveld, Peter Ejbye-Ernst, Evelien Hoeben, Lasse Liebst, Cees Snoek, Dennis Koelma and Marie Rosenkrantz Lindegaard

To mitigate the spread of the COVID-19 virus, the Dutch government has implemented several rules and regulations during the pandemic. Compliance with these rules and regulations is crucial for its effectiveness. In the current article, the authors give an overview of research findings from three different studies looking at compliance with the COVID-19 mitigating measures in the Netherlands. In these studies, both manual and computer-based video-analysis is used to give insight in the behavior of people on the streets of Amsterdam. Study 1 monitors compliance with the social distancing directive and stay-at-home advice, showing that people keep less distance when it is crowded on the street. Study 2 focusses on compliance with mandatory mask-wearing and shows that mask-wearing increases with the implementation of the mandatory mask areas, but crowding does not decrease. Finally, Study 3 looks at compliance of citizens during the curfew and shows that streets became far less crowded after 9 p.m. during curfew nights.

Deception during the corona pandemic. On fake news, conspiracy thinking and social receptivity

Peter Klerks

In the corona period, phenomena such as disinformation and conspiracy activism have taken on a greater and more disturbing significance. This article provides a first problem picture of current manifestations in the broader social context and offers tentative explanations. It looks in turn at who makes and distributes the fake news, what role conspiracy activism plays in this, what is known about social receptivity, and what the implications are for law enforcement and security. Finally, an action perspective is presented.

Administration of justice in youth protection cases during the COVID pandemic. A report of ongoing research

Eddy Bauw, Yasemin Glasgow, Anne Janssen and Marc Simon Thomas

This contribution reports on an ongoing study into the impact of the COVID pandemic on the rights of vulnerable litigants in the handling of court cases concerning supervision orders and custodial placements of juveniles. The research is based on interviews with judges, lawyers and other professionals in the youth protection chain and a survey among litigants. The central question is whether the handling of these cases should be considered acceptable from the perspective of procedural and fundamental rights. In addition, the procedural justice experienced by litigants is examined. The preliminary results, based on desk research and interviews, is that of varyingly successful improvisations with telephone and digital hearings, in which procedural and fundamental rights could not be fully realized. This is mainly due to technical problems and the complexity of judicial case management under these circumstances. The interviewees differed about whether the bottom of what is acceptable was reached and how often this was the case. The final report will take stock of this and draw lessons for the future.

Sex work in times of corona. The impact of the lockdown on sex workers

Roos de Wildt

As a part of measures taken to contain the spread of the coronavirus, sex work was barred in the Netherlands between 23 March and 1 July 2020, as well as between 15 december 2020 and 19 May 2021. Shortly after the start of the first lockdown, many sex workers appeared to be in increasingly precarious situations. They lost their main source of income but were largely excluded from receiving financial support provided by the Dutch government. This article examines the situation of sex workers during the first lockdown and in the weeks after they were permitted to resume work.

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Justitie en Veiligheid